

● magazine

impact

Een uitgave van ARQ Kenniscentrum Oorlog, vervolging en geweld

JUNI 2019 - NR. 2

BRUGGEN BOUWEN

LEREN VAN ELKAAR
Psychosociale zorg na terrorisme

DOORGAAN NA DIE FATALE DAG
Een interview met Jeroen Akkermans

PSYCHOTRAUMAZORG IN EUROPA
Het draait om bruggen bouwen

Inhoud

7 Traumatische rouw

4 Interview Jeroen Akkermans over verlies collega Stan Storimans

12 Jana Javakhishvili: ESTSS draait om bruggen bouwen

20 Trauma experts over Europese aanslagen

24 Leven op een oude begraafplaats

31 Maurits Cohen (War Trauma Foundation)

28 Ervaringen van Naji, een Irakese vluchteling

EN VERDER

- 10 **impact** **BEELDVERHAAL**
Sporen van oorlog in Rotterdam
- 16 **impact** **ONDERZOEK**
De visie van Prof. Mark Jordans (WarChild)
- 19 **impact** **COLUMN**
Jackie June ter Heide: Palingpop en psychotrauma
- 26 **impact** **HERDENKEN**
Kinderen van verzetsdeelnemers
- 34 **impact** **MONUMENT**
Jan Drop en de Herdenking op 4 mei
- 36 **impact** **ARQ Opleidingsagenda**
- 37 **impact** **BOEKEN**
- 40 **impact** **NtVP**
- 43 **impact** **ARQ Boekenreeks**

Ellen Klaassens

Hoofdredacteur Impact Magazine

Hier ligt hij dan voor u: het eerste nummer van *Impact Magazine* dat onder mijn leiding tot stand gekomen is. Hoewel, dat is niet helemaal juist. Het klopt dat ik per 1 april jl. de nieuwe hoofdredacteur ben van *Impact Magazine*. Mijn aandeel in deze editie is echter nog niet zo groot. De redactie van ons magazine werkt altijd meerdere maanden vooruit. Terwijl u dit nieuwe nummer in handen heeft zijn wij op de achtergrond alweer druk bezig met de volgende publicatie en ook de uitgave die daarop volgt staat al gedeeltelijk in de steigers.

In dit exemplaar kunt u onder andere een interview lezen met de bekende oorlogscorrespondent Jeroen Akkermans over hoe het hem verging na die afschuwelijke dag, ruim tien jaar geleden, waarop zijn collega, cameraman Stan Storimans, tijdens het werk om het leven kwam. Een deel van dit nummer is gewijd aan het congres van de European Society for Traumatic Stress Studies (ESTSS), dat in juni 2019 zal plaatsvinden in Rotterdam en waarvoor ruim 500 psychotraumatheerapen en onderzoekers naar deze stad zullen komen. U vindt onder andere een dubbelinterview met de huidige en vorige voorzitter van de ESTSS en er komen twee internationale terrorisme experts aan het woord over de recente aanslagen in Europa.

Op de voorzijde ziet u het wereldberoemde beeld van Ossip Zadkine, *De verwoeste stad*. Ik zag dit imposante beeldhouwwerk voor het eerst in Rotterdam toen ik een jaar of 9 was. De afschuw, de kwetsbaarheid maar tegelijkertijd ook de kracht en veerkracht die dit beeld uitstraalt lieten destijds al een diepe indruk op mij achter. Ik heb het beeld jaren geleden gekozen als omslag voor mijn proefschrift en ook nu vond ik het passend om het beeld voor de omslag te kiezen.

Ik vertrouw erop dat u ook deze keer het magazine met interesse leest en ik hoop u, samen met de redactie, de komende tijd te kunnen blijven informeren en inspireren.

impact over de psychosociale gevolgen van ingrijpende gebeurtenissen

Impact informeert, agendeert en discussieert over de psychosociale gevolgen van ingrijpende gebeurtenissen op zowel mensen, organisaties als samenleving. Het magazine is gericht op mensen die zich beroepsmatig bezighouden met de psychosociale gevolgen van rampen, crisis, oorlog en geweld, zoals hulpverleners, onderzoekers en beleidsmakers. Daarnaast focust Impact zich op een brede groep professionals en anderen met interesse in terugkerende actuele thema's als psychotrauma, psychosociale hulp na rampen en crisis als ook oorlog, vervolging en geweld.

Impact is een uitgave van ARQ Kenniscentrum Oorlog, vervolging en geweld en wordt mede mogelijk gemaakt door het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) en de Nederlandse Vereniging voor Psychotrauma (NtVP).

Abonnement Impact komt vier keer per jaar uit, een jaarabonnement kost € 27,50. Abonneren kan door een mail te sturen naar impactredactie@arq.org

Redactie Ellen Klaassens (hoofdredacteur), Ingrid van Assouw, Menno van Duin, Joanne Mouthaan, Ilse Raaijmakers en Onno Sinke

Redactie coördinatie Marleen van de Ven
Redactieadres Nienoord 5, 1112 XE Diemen

Telefoon 088-3305190

Mail impactredactie@arq.org

Oplage 1.300 exemplaren

Vorm en productie Bruksvoort Design & Content
ISSN 2543-2591

Jeroen Akkermans

‘Journalistiek had me in dat moeras gedrukt maar gaf me ook de tools om eruit te komen’

Stan Storimans aan het werk in Gori, op de dag van de raketaanval.

Meer dan tien jaar geleden kwam cameraman Stan Storimans om het leven bij een raket-aanval op de Georgische stad Gori. RTL-nieuwscorrespondent Jeroen Akkermans, die zelf gewond raakte door de explosie, blikt met Impact Magazine terug op de fatale dag en praat over zijn juridische strijd tegen Rusland. Akkermans: ‘Ik kan de zaak niet laten rusten.’

‘Ik bereid me natuurlijk voor, maar zelfs de beste voorbereiding volstaat niet als je in een crisissituatie terecht komt. Ervaring, bescherming en geluk helpen, maar veel factoren zijn vrijwel niet in de hand te houden. Uiteindelijk is het soms toch een kwestie van op het verkeerde moment op de verkeerde plaats zijn. In feite loop ik altijd risico als ik aan het werk ben.’

In augustus 2008 vertrekken RTL Nieuws-correspondent Jeroen Akkermans en cameraman Stan Storimans naar Zuid-Ossetië waar zij verslag doen van de oorlog tussen Georgië en Rusland. Op 12 augustus sloeg een raket in op Gori, een stad zonder militaire aanwezigheid, op 20 kilometer van het front. Een clusterbom die honderden dodelijke scherven spuwde, maakte twaalf fatale slachtoffers, waaronder Akkermans’ 39-jarige collega Stan Storimans.

Heb je na de aanval overwogen om te stoppen met het werk?

‘Ik ben onmiddellijk na de raketaanval twee weken in Nederland en daarop twee weken met mijn gezin op vakantie geweest. Als ik de foto’s van de vakantie terugzie, zijn dat hele nare foto’s. Je ziet hoe mijn gezicht versteend leek. Ik stond stil in het moment. Dat is niet leuk, met name voor mijn gezin niet. In eerste instantie heb ik

4 maanden niet gewerkt. In die tijd weet je niet of je zal stoppen of niet. Ik heb wel altijd het gevoel gehad dat ik toch op dezelfde manier door moest gaan. Journalistiek in crisisgebieden is het werk dat het dichtst bij me staat. Na mijn nare ervaringen is het ook nooit de vraag geweest of ik iets anders zou gaan doen, maar meer of ik het op dezelfde manier kon blijven doen.'

Wat veranderde er na de dood van Storimans?

'Ik sta niet meer zo onbevangen in het leven als toen ik jong was. Ik ben mij bewuster geworden van de risico's. Ondanks die bewustwording wil en kan ik niet stoppen met de journalistiek. Als ik dat zou doen zou ik een deel van wie ik als mens afsluiten. En dat weiger ik. Door mijn beroep ontmoet ik mensen die dagelijks risico's lopen. Ik bedoel dan de slachtoffers van oorlog, corruptie of machtsmisbruik. Het zou enkel in het belang van de daders zijn dat journalisten om wat voor reden dan ook stoppen met hun werk. Terwijl de slachtoffers juist baat hebben bij dat we doorgaan. Uiteindelijk heb ik als journalist altijd nog de keuze dit wel of niet te doen. De burgerslachtoffers in oorlogsgebieden hebben die keuze niet.'

Bron: Jeroen Akkermans

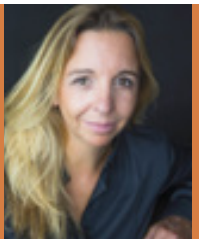

Bron: Hennie Keeris/ANP

Cameraman Stan Storimans, op 12 augustus 2009 omgekomen bij een Russische raketaanval in Gori.

Ingrid van Assouw

Ervaringsdeskundige en redactielid van Impact Magazine

Bart Nauta

*Historicus en junior beleidsonderzoeker/
adviseur bij ARQ Kenniscentrum Oorlog,
vervolg en geweld*

Zijn er momenten geweest waarop je niet meer kon?

'Na vier maanden wilde ik de confrontatie weer aan. Een van mijn eerste verhalen ging over rechtsradicalen in Tsjechië die demonstreerden tegen Roma, die volgens hen het land onveilig zouden maken. Ik wist niet dat die rechtsextremisten enorme vuurwerkballen bij zich hadden. De ontploffing van dit vuurwerk was enorm confronterend voor me. Daarop leek er een moment te komen dat ik moest besluiten dat ik het werk niet meer kon doen.

'Je moet voortdurend je eigen recept uitschrijven om met dit soort situaties om te gaan'

Maar dat gebeurde niet. Ik kon relativeren, ik zei letterlijk tegen mezelf: "Ik ben nog steeds intact", hoewel ik voelde dat ik nog te breekbaar was. Ik voelde dat ik tijd nodig had. Tijd om tot mezelf te komen. Om niet de scherven bij elkaar te rapen en er iets nieuws van te maken, maar proberen om weer te zijn zoals ik ben, zoals ik was. Om mijn leven voort te zetten op de manier zoals ik dat tot dusver gedaan had. Ik wilde geen andere weg inslaan. Ik werd bewuster van het feit dat ik dit werk moest blijven doen.'

Wat stelde jou in staat om door te gaan met de journalistiek?

'Ik zie de periode na Stans dood als een donkere bladzijde waarin een paar kaarsjes branden. Je kunt ze uitblazen of opzoeken en de warmte ervan voelen. Warmte helpt letterlijk om de kilte van de gebeurtenis te verdrijven. Het is voor mij een verwonding in je hoofd waarvan alleen jijzelf weet hoe hard het bloedt. Niemand anders kan het zien. Alleen jij kan de bloedende gedachten stelpen. Uiteindelijk moet je het zelf doen.

Maar het helpt als mensen lief en geduldig zijn. Ik heb wel steun van een flexibele kring van mensen: familie, werkgever, en ook onbekenden die briefjes met lieve woorden schrijven. Of oude vrienden die op de stoep staan, zelfs mensen die bij jou komen uithuilen. Ook moet je professionele hulp niet uit de weg gaan, die heb ik ook gezocht.

Inmiddels heb ik mijn flexibiliteit terug en daar heb ik hard voor moeten knokken. De dood van Stan kwam letterlijk dichtbij en het was ook de eerste keer dat het zo dichtbij kwam. Achteraf realiseerde ik me dat ik mijn eerdere nare ervaringen makkelijker voor mezelf kon houden. Wanneer iets voorpaginanieuws is kan dat niet meer.'

In 2009 ging Akkermans terug naar Georgië en maakte de documentaire *Onderzoek in Gori: de dood van Stan Storimans*, over de toedracht van de raketaanval die onmiskenbaar van Russische zijde is afgeschoten. Akkermans, de Israëlische journalist Zadok Yehezkel, de weduwe van Storimans en de Georgische nabestaanden van de aanval hebben Rusland aangeklaagd bij het Europees Hof voor de Rechten van de Mens.

'Het is voor mij een verwonding in je hoofd waarvan alleen jijzelf weet hoe hard het bloedt.'

Wat als het niet tot een veroordeling komt?

'Dat weet ik niet, het zou kunnen dat het mij weer uit balans brengt. Pas wanneer je denkt dat je alles in de hand hebt wordt het echt lastig. Want die controle heb je niet. Je moet voortdurend je eigen recept uitschrijven om met dit soort situaties om te gaan. Maar ik weet nooit hoe lang mijn recept of medicijn blijft werken voordat ik weer kwetsbaar of broos word. Ik doe het op voortschrijdend inzicht.

Ik denk dat je ook niet alles moet wijten aan wat er in het verleden voorgevallen is. Als je dat blijft doen ontstaat er een soort sleetsheid. Ik mag en kan nooit sleets worden over wat mij en anderen is overkomen. Tegelijkertijd moet ik er toch afstand van leren nemen. En dat is een kunst. Een kunst die niemand je kan uitleggen. Of het recept morgen nog werkt dat weet ik niet, er kan altijd iets gebeuren waardoor het niet meer werkt.

Tot dusver kan ik de zaak niet laten rusten. De raketaanval was een oorlogsmisdaad, een bomaanslag op een lege stad waarbij 12 onschuldige burgers omkwamen.

Bron: Jeroen Akkermans

In 2009 ging Jeroen Akkermans terug naar Gori voor de documentaire 'Onderzoek in Gori: de dood van Stan Storimans.' Links de Israëlische journalist Zadok Yehezkel die bij de raketaanval in 2008 zwaar gewond raakte.

Een veroordeling moet er komen. Ik heb een drive omdat ik er zelf bij was, maar het is voor mij ook een journalistieke en juridische plicht. Rechtvaardigheid in oorlogsgebieden moet er zijn ter bescherming van burgers en journalisten.'

Is journalistiek bedrijven deel van het recept?

'Het onderzoek naar de dood van Stan heeft mij geholpen. Journalistiek had me in dat moeras gedrukt maar gaf me ook de tools om eruit te komen. Deze daad moest onderzocht worden en ik voelde me verantwoordelijk voor het vinden van de waarheid. Ik help er niemand mee door bij de pakken neer te zitten. En hier komt weer het feit bij kijken dat ik ervoor gekozen heb om in oorlogsgebieden te zijn en de onschuldige burgers niet. Ik weet dat oorlogen zonder verslaggeving ter plaatse alleen maar van kwaad tot erger gaan. Als journalisten kunnen wij dit in ieder geval aan de wereld tonen. Als het een hel is, laat dan die hel maar zien. Zo denk ik er nog steeds over.'

Babette verloor haar enige zoon Mark bij een eenzijdig verkeersongeval. Dat gebeurde 3 jaar geleden. Mark was 22 jaar, had nog niet zo lang zijn rijbewijs en net een baantje als koerier. Na een avondje met vrienden reed Mark in een nacht naar huis. Hij had geen alcohol gebruikt. Op een mistige provinciale weg verloor Mark de macht over het stuur, vloog uit de bocht, en raakte een boom. Uren later overleed hij op de intensive care.

Paul Boelen

Hoogleraar Klinische Psychologie bij de Universiteit Utrecht en ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum

Een nieuw begrip in de behandeling van traumaslachtoffers

Traumatische rouw na traumatisch verlies

Voor Babette staat het leven stil sinds Mark's overlijden. Werken lukt niet. Sociale contacten onderhouden lukt niet. Naar buiten gaan durft ze niet meer goed; het zien van bepaalde auto's roept onmiddellijk beelden op van het ongeval, felle rode kleuren roepen beelden op van het bebloede, beschadigde lichaam van Mark zoals iemand die Mark heeft geïdentificeerd later tegenover Babette schetste. De steun van haar twee zussen houdt haar op de been.

Bij Babette is sprake van traumatische rouw ten gevolge van traumatisch verlies. Traumatisch verlies verwijst naar het verlies van een dierbaar persoon, in de context van omstandigheden die op zichzelf traumatiserend kunnen zijn. Het is een ietwat arbitrair begrip. Verliezen door moord, oorlogsgeweld, of verkeersongevallen zijn ontegenzeggelijk traumatiserend voor nabestaanden. Maar ook andersoortige verliezen kunnen dat zijn, zoals het voortijdige verlies van een partner of kind. Een sterfgeval na bijvoorbeeld een ziekbed is weliswaar geen plots, gewelddadig verlies. Niettemin kan het getuige zijn van de snelle achteruitgang leiden tot aangrijpende beelden en herinneringen die zich vastzetten in het

geheugen en acute ontregeling van veiligheid, voorspelbaarheid en vertrouwen met zich meebrengen.

Traumatische rouw verwijst naar de emotionele gevolgen van zo'n traumatisch verlies. Het is geen diagnose of classificatie in termen van de DSM-5 of ICD-11. Het moet daarentegen gezien worden als een wisselwerking tussen typische rouwreacties, ofwel 'separatie stress', en typische posttraumatische stress-reacties, ofwel 'traumatische stress'.

Separatie stress is een toestand van acute emotionele nood die ontstaat als iemand overlijdt met wie een betekenisvolle band bestond. Dit is een toestand gekenmerkt door verdriet, gemis en golven van pijn. Een toestand waarin de realiteit van het verlies zich aan het bewustzijn opdringt, samen met een intense, soms misselijkmakende pijn, en op andere momenten achter een massief ongeloof verscholen ligt. Gewoonlijk neemt de separatie stress in scherpte af naarmate men zich er meer mee verzoent dat de ander voorgoed weg is en er om het verdriet heen steeds meer ruimte ontstaat voor oude en nieuwe activiteiten en relaties (Boelen, 2016).

Hoe lang dit proces duurt en hoe soepel dit verloopt verschilt van persoon tot persoon. Separatie stress kan verharden tot een *persisterende complexe rouwstoornis*, of PCRS (een nieuwe rouwstoornis in de DSM-5, Lenferink, 2019) als die acute emotionele nood aanhoudt, en als het ongeloof over de onomkeerbaarheid van het verlies blijft. Als het gevoelsleven na maanden of jaren sinds het verlies beheerst blijft worden door gemis, en dit gemis allesbepalend is voor wat men denkt, doet en voelt.

Traumatische stress is een reactie op waargenomen gevaar of onheil die een bedreiging vormt voor de eigen veiligheid en/of die van anderen. Het wordt onder meer (maar niet uitsluitend) gekenmerkt door een toestand van acute waakzaamheid, door vrees, angst, stress en spanning. Gewoonlijk neemt traumatische stress geleidelijk in scherpte af als het gevaar of onheil geweken is, de persoon het verloop van de traumatiserende gebeurtenis gedetailleerd heeft kunnen overdenken en delen, en weer kan geloven dat die gebeurtenis, of gebeurtenissen, in het verleden en niet het heden zijn; als gevoelens van vertrouwen (in de eigen persoon en andere mensen) en veiligheid worden hervonden. Traumatische stress kan uitgroeien tot een posttraumatische stressstoornis als dit niet of onvoldoende gebeurt.

Bij traumatische rouw bestaat een samenspel tussen separatie stress en traumatische stress. Kijkend naar emotionele reacties, is bij traumatische rouw zowel sprake van intens verdriet, verlangen en gemis (verbonden met het verlies), als van angst, spanning, waakzaamheid en soms ook boosheid (verbonden met de traumatiserende omstandigheden). Separatie stress en PCRS gaan gepaard met levendige herinneringen aan de meest betekenisvolle momenten met de overledene, doorspekt met verscheurend verlangen; traumatische stress en PTSS met herbelevingen die mensen terugtrekken in het onheil, dreiging en angsten. Bij traumatische rouw wisselen preoccupatie met de overledene en levendige beelden van de traumatiserende aanloop naar het verlies elkaar af. Bij rouw en separatie stress is er veelal ongeloof over de onomkeerbaarheid van het verlies. Zeker mensen die vastlopen in verliesverwerking kunnen soms jaren na de dood van een dierbare nog aangeven dat het nog altijd ongelooflijk is dat het verlies heeft plaatsgevonden, dat zij wel weten dat de ander niet terugkomt maar nog altijd een wanhopig, bijna verstikkend gevoel ervaren als ze beseffen dat die echt nooit, nooit, meer terugkomt. Bij traumatische stress bestaat in feite ook een soort ongeloof, maar die omvat veeleer moeite te geloven dat het gevaar echt in het verleden en niet in het nu ligt. Bij mensen met

traumatische rouw speelt het allebei: zij blijven verwachtingsvol verlangen en uitkijken naar de overledene, omdat het 'voelt' alsof het verlies omkeerbaar is. Tegelijkertijd verkeren zij in een angstige staat van paraatheid omdat het 'voelt' alsof het gevaar dat tot het verlies geleid heeft nog niet geweken is.

Mensen met traumatische rouw blijven verwachtingsvol verlangen en uitkijken naar de overledene

Ik gaf al aan: traumatisch verlies is een arbitraire term. Ook traumatische rouw kent geen stevige definitie. Binnen het raamwerk van classificatiesystemen gaat het bij traumatische rouw om een combinatie van symptomen van PCRS en PTSS, niet zelden gecombineerd met depressieve symptomen. Als gezegd verwijst het naar het samenspel tussen separatie stress en traumatische stress. De term is ook bedoeld om woorden te geven aan de complexiteit van reacties die mensen kunnen ervaren wanneer zij in de context van de dood van een dierbare ook traumatische gebeurtenissen hebben meegemaakt of bij traumatische gebeurtenissen ook een dierbare hebben verloren. Babette is een typisch voorbeeld van iemand die een duidelijk traumatisch verlies meemaakte en duidelijk kampt met zowel aanhoudende rouw/PCRS, als aanhoudende traumatische stress/PTSS. Er zijn andere situaties waar het accent meer op het trauma ligt.

Cristina verloor verschillende familieleden in de Joegoslavische Burgeroorlog, in de jaren negentig. Zij was in haar vroege volwassenheid toen de oorlog uitbrak en heeft jarenlang een aaneenschakeling van kleine en grote ingrijpende gebeurtenissen meegemaakt. Uiteindelijk zijn meerdere familieleden, waaronder haar broer, en vrienden van haar om het leven gekomen, of vermist geraakt. Cristina is via een lange omweg uiteindelijk in Nederland gekomen. Zij heeft tot op de dag van vandaag nachtmerries en her-

belevingen over verschillende gebeurtenissen in de oorlog. Ze weet dat zij veilig is, maar voelt zich nog altijd angstig en op haar hoede. Zij heeft intens verdriet over de dood van haar broer en andere familieleden. Ze voelt zich soms schuldig dat zij nog leeft en vele anderen niet. Ze zoekt nog altijd mee naar niet gevonden familieleden.

Bij Cristina is de traumatische stress soms veel heviger aanwezig en veel meer ontregelend dan de separatie stress. Niettemin is ook bij haar sprake van traumatische rouw na traumatische verliezen en – in formele zin – van zowel verschijnselen van PTSS als PCRS. Als we Cristina alleen zouden bekijken door de bril van PTSS, dan zouden we over het hoofd zien dat het gemis van haar broer, en de pijn, ongeloof en schuldgevoelens verbonden met diverse verliezen een belangrijke bron zijn van haar lijden en verminderde functioneren.

Als mensen zich tot hulpverlening wenden na traumatische gebeurtenissen is het belangrijk na te gaan in hoeverre daarbij verliezen zijn geleden en rouw daarover aanwezig is. En andersom is het, bij mensen die zich met gestagneerde rouw tot hulpverleners richten, zinvol om oog te hebben voor de traumatiserende aspecten van het verlies die mogelijk aan bijkomende traumatische stress bijdragen. Het is belangrijk iets te begrijpen van de dynamiek van het samenspel tussen separatie stress en traumatische stress bij traumatische rouw; bij mensen als Babette en Cristina is het mogelijk dat de angsten, herbelevingen en vermijdingsreacties een blokkade vormen voor het verwerken van het verlies. De traumatische stress versterkt en onderhoudt dan, met andere woorden, de separatie stress. Maar evenzo is, bij deze mensen en anderen die traumatische verliezen mee hebben gemaakt, denkbaar dat de rouw een blokkade vormt voor het verwerken van de traumatische gebeurtenissen: verlangen naar overleden dierbaren en moeite om de onomkeerbaarheid van verliezen te aanvaarden kunnen zo intens zijn, dat het mensen ervan weerhoudt om stil te staan bij de traumatiserende omstandigheden met het risico dat die onverwerkt blijven. Wanneer de inschatting is dat separatie stress and traumatische stress allebei spelen, is het zinvol om rouwgerichte interventies en traumagerichte interventies te combineren. Babette zou onvoldoende geholpen zijn als we in haar behandeling uitsluitend aandacht zouden hebben besteed aan de herinneringen en beelden van het ongeval, en deze bijvoorbeeld met imaginaire exposure of EMDR hadden doorgewerkt. Voor haar zou geïndiceerd zijn ook (of zelfs vooral) stil te staan bij de realiteit, onomkeerbaarheid en implicaties van de dood van haar zoon, om de pijn die daarmee verbonden is toe te laten.

HANDBOEK TRAUMATISCHE ROUW

Recent brachten wij een *Handboek Traumatische Rouw* uit (De Keijser, Boelen, & Smid, 2018) waarin wordt ingegaan op verschillende vormen van traumatisch verlies, onder meer moord, suïcide, verkeersongevallen, en vermissing. Diagnostiek en behandeling van gevolgen daarvan bij verschillende leeftijdsgroepen, kinderen, volwassenen en ouderen, worden beschreven. Traumatische rouw geeft woorden aan gevolgen van verlies in de context van traumatische gebeurtenissen, en gevolgen van traumatische gebeurtenissen in de context van verlies. Het is zinvol om het begrip traumatische rouw toe te voegen aan het begrippenkader dat we, in de context van hulpverlening aan slachtoffers van trauma en verlies, gebruiken om de emotionele problemen van mensen te diagnosticeren, te begrijpen, en te behandelen.

Cristina zou flink kunnen profiteren van traumagerichte therapie. Tegelijk zou het ook bij haar goed zijn om stil te staan bij de verliezen die zij heeft geleden, de pijn die daarover bestaat en de betekenissen die zij op basis van de verliezen toekent aan zichzelf, het leven, de wereld, andere mensen, veiligheid.

Traumatische rouw is geen diagnose en moet dat ook niet worden. Het is een relatief nieuw begrip dat helpt te onderkennen dat mensen bij traumatische gebeurtenissen niet zelden ingrijpende verliezen meemaken en dat de dood van dierbaren niet zelden plaatsvindt in omstandigheden die gevoelens van veiligheid en rechtvaardigheid ondermijnen. Het combineren van interventies gericht op traumaverwerking en verliesverwerking is zinvol, voor mensen die vastlopen nadat zij met traumatische verliezen zijn geconfronteerd.

REFERENTIES

- Boelen, P.A. (2016). *Complexe rouw begrijpen en behandelen (en andere vraagstukken voor de psychotraumatologie)*. Inaugurale rede (ISBN 9789058758590). Amsterdam/Diemen: Boom/Arq Psychotrauma Expertgroep.
- De Keijser, J., Boelen, P.A., & Smid, G.E. (Red.) (2018). *Handboek traumatische rouw*. Amsterdam: Boom.
- Lenferink, L.I.M. (2019). Wat is complexe rouw en hoe behandel je het? *Impact Magazine*, 2019, Nummer 1, pagina 50.

Onthulling van het Joods Kindermonument in Rotterdam, 2013.

Foto: Werry Crone/HH

Sporen van oorlog in Rotterdam

Hoe wordt de Tweede Wereldoorlog herdacht in deze moderne stad?

Joods Kindermonument

Op een ronde cirkel staan de namen van 686 Rotterdamse Joodse kinderen van 0 tot 12 jaar, die vanuit Loods 24 op transport naar Westerbork zijn gezet. Bij het monument wordt jaarlijks door verschillende scholen een herdenking voor kinderen georganiseerd. Uit onderzoek blijkt dat kinderen herdenken belangrijk vinden¹. Tegelijk is oorlog voor veel kinderen een abstract begrip. Persoonlijke verhalen van mensen die oorlog hebben meegemaakt brengen het begrip 'oorlog' dichterbij en vergroten de waardering van kinderen voor herdenken.

Brandgrens

Op 14 mei 1940 werd Rotterdam door de Duitsers gebombardeerd. Dagenlang brandde de stad, waarbij naar schatting 850 mensen omkwamen en 80.000 inwoners dakloos werden. Twaalf kilometer lang wordt de brandgrens in het centrum van Rotterdam gemarkeerd met deze grondarmaturen. 'De brandgrens is een hulpmiddel om de geschiedenis van Rotterdam te vertellen. Tegelijk is het een aanklacht. Een aanklacht tegen de oorlog, waar en wanneer ook...' (*M. Kneepkens in AD/Rotterdams Dagblad, 14 mei 2010*)

De Verwoeste Stad

Als geen ander monument symboliseert *De verwoeste stad* de impact van oorlog: vernietiging, wanhoop, verdriet. 'Ik heb tranen geboetseerd', aldus de Frans-Russische kunstenaar Ossip Zadkine. In 1953 kreeg Rotterdam het beeld cadeau van een anonieme schenker (de Bijenkorf, zo bleek in 1978). Het is een voor die tijd uniek kubistisch-expressionistisch monument. Al gauw sloten de Rotterdammers het beeld in hun hart.

¹ www.4en5mei.nl/rituelen

In gesprek met de voorzitters van de ESTSS

‘Het draait om bruggen

De Georgische Jana Javakhishvili is de opvolger van Duitser Ingo Schäfer als voorzitter van de European Society for Traumatic Stress Studies (ESTSS). De ESTSS bevordert het delen van kennis over alle aspecten van psychotrauma. Hoe kijken beiden naar de rol van de ESTSS, en hoe zien zij de toekomst van de psychotraumatologie? We spraken met de (oud-)voorzitters over mijlpalen, ambities en verwachtingen.

‘Dit is heel betekenisvol’, zegt Jana Javakhishvili vanuit de Georgische hoofdstad Tbilisi. De professor van de Ilia State University doelt op haar voorzitterschap van de ESTSS, sinds januari dit jaar. Het is voor het eerst dat een Georgische psycholoog een leidende rol heeft binnen een Europese organisatie voor geestelijke gezondheid. ‘Ik vertegenwoordig de ESTSS, maar óók mijn deel van de wereld: Oost-Europa.’

Jana Javakhishvili

Door het IJzeren Gordijn was Georgië jarenlang min of meer afgesneden van het Westen, vertelt Javakhishvili via Skype. Door het uiteenvallen van de Sovjet-Unie, begin

bouwen'

'Het belangrijkste is dat de ESTSS eraan bijdraagt dat mensen in nood beter worden geholpen'

jaren negentig, kwam daar een einde aan. Sindsdien is er steeds meer contact en samenwerking tussen Oost- en West-Europese landen, zegt Javakhishvili, ook binnen de psychotraumatologie. Met haar voorzitterschap hoopt ze deze ontwikkeling nog verder te brengen. 'Het ESTSS-congres in juni in Rotterdam draait om bruggen bouwen en een belangrijke brug is die tussen voormalige communistische en West-Europese landen.'

In hoeverre is die brug tussen Oost en West al gerealiseerd, als het gaat om de psychotraumazorg?

Javakhishvili: 'We zijn op dezelfde pagina aanbeland en we proberen onze werkwijzen verder te harmoniseren, met evidence based-inzichten als uitgangspunt. Het congres draait ook om het uitwisselen van informatie en dat is een proces dat door blijft gaan.'

Maarten Dallinga

Freelance journalist voor onder meer NRC, Omroep Gelderland en het Nationaal Comité 4 en 5 mei. www.mdjournalistiek.nl

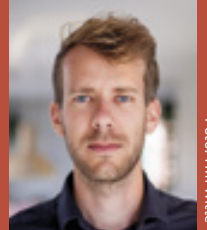

Foto: Tim Witte

U zat al in het ESTSS-bestuur, waarom wilde u voorzitter worden?

'Toen we afgelopen juli als bestuur samen waren, vertelde Ingo dat hij een goede kandidaat voor het nieuwe voorzitterschap op het oog had. Hij bedoelde mij. Toen ben ik daarover gaan nadenken en kwam ik tot de conclusie dat het een interessante uitdaging zou zijn en dat het goed zou zijn als iemand uit een Oost-Europees land voorzitter zou worden.'

Wat is voor u de betekenis van de ESTSS?

'Het belangrijkste is dat de ESTSS eraan bijdraagt dat mensen in nood beter worden geholpen. Mensen met een trauma, of die daar risico op lopen. Dit doen we door onderzoek en uitwisseling van kennis en ervaringen te bevorderen en door het opbouwen van capaciteit.'

Noem eens iets wat u wilt bereiken als voorzitter in de komende twee jaar.

'Ik wil nog meer werk maken van professionele uitwisseling en het betrekken van ondervertegenwoordigde landen. Onze conferenties zijn hiervoor belangrijk, maar ik wil ook meer gaan inzetten op de zogeheten ESTSS-workshops. Professionals uit alle verschillende landen kunnen hierbij samenkomen om kennis en ervaringen te delen.' De praktijk is echter, vertelt Javakhishvili, dat er vaak vooral professionals uit het gastland op afkomen. 'Ik zou er graag meer regionale samenkomsten van maken. Zo zijn er deze herfst ESTSS-workshops in Georgië en hiervoor zal ik ook professionals uit buurlanden als Turkije, Iran, Armenië en Azerbeidzjan gaan uitnodigen.'

Daarnaast wilt u dat de ESTSS zich meer gaat richten op jongeren.

'Ja. In 2016 was de eerste editie van de Young Minds of the ESTSS Summer School, in Georgië. Ik was hiervan medeorganisator. Er waren ervaren collega's en jonge researchers van verschillende ESTSS-landen. Het was een mooie gelegenheid voor kennisuitwisseling tussen generaties. We willen hiermee doorgaan en van de Summer School een reguliere activiteit maken. In 2020 wordt de Summer School door de UK Psychological Trauma Society in Belfast gehost en vanaf dan willen we iedere twee jaar een editie gaan organiseren.'

Ingo Schäfer

Terwijl Jana Javakhishvili aan het begin staat van haar ESTSS-voorzitterschap, heeft Ingo Schäfer, verbonden aan de universiteit van Hamburg, net het stokje overgegeven. Aan de telefoon blikt hij terug op zijn periode als voorzitter.

Wat waren persoonlijke hoogtepunten in uw tijd als voorzitter?

‘Mijn voorzitterschap vond plaats nadat de ESTSS zich meer tot een koepelorganisatie had ontwikkeld. In die tijd heeft ook een zeer succesvolle denktank zich beziggehouden met de ontwikkeling van een Pan-Europees curriculum op het gebied van trauma therapie, dat vanaf dit jaar wordt geïmplementeerd door de aangesloten leden uit de verschillende landen. Het is het eerste certificaat in een serie van “ESTSS Professional Certificates”, bedoeld voor diverse beroepen zoals traumatherapeuten, maar ook voor verpleegkundigen en kindertherapeuten.’

In welke landen kunnen professionals hier straks mee aan de slag?

‘Het doel is dat iedere nationale organisatie haar eigen curriculum opbouwt of herzielt op basis van de aanbevelingen van de denktank. De lokale organisaties moeten vervolgens geaccrediteerd worden door de ESTSS. Hiervoor komen nieuwe commissies. Zo werken we aan een gecoördineerde onderwijsstrategie, met de bedoeling een gelijke onderwijskwaliteit binnen de traumazorg in heel Europa te bewerkstelligen. Sommige lidstaten hebben overigens al zeer succesvolle curricula; zij kunnen natuurlijk ook accreditatie aanvragen.’

De ESTSS werkt dus toe naar één Europese standaard. Waarom is dit zo belangrijk?

‘Omdat we weten dat er nog steeds verschillen tussen landen zijn. In veel Europese regio’s is behoefte om de traumazorg verder te verbeteren, vooral door meer aandacht te besteden aan *evidence based*-behandelingen.’

‘In veel Europese regio’s is behoefte om de traumazorg verder te verbeteren, vooral door meer aandacht te besteden aan *evidence based*-behandelingen.’

Mevrouw Javakhishvili, hoe kijkt u aan tegen de ontwikkeling van één Europese onderwijsstandaard binnen de traumazorg?

‘Dit is erg inspirerend voor alle ESTSS-landen. Training van professionals zal straks nog meer gebaseerd zijn op hoge Europese kwaliteitsstandaarden.’ Professionals die een geaccrediteerd programma hebben gevolgd, ontvangen bovendien een certificaat dat ook geldig is in andere Europese landen, vertelt Javakhishvili.

Hoe staat de traumazorg in Georgië er eigenlijk voor?

‘De kwaliteit is vrij goed, omdat we werken met *evidence based*-methoden. Een heel belangrijke ontwikkeling is dat we sinds 2012 een masterprogramma hebben op het gebied van psychotraumatologie. Inmiddels zijn er bijna zes lichten studenten die dit programma met succes hebben doorlopen, en werken met slachtoffers van bijvoorbeeld huiselijk of seksueel geweld of met gedwongen migranten. Het is mooi dat er nu meer professionals zijn om mensen in nood te helpen.’

En hoe is de samenwerking met de Georgische overheid?

‘We werken samen, maar krijgen weinig financiële steun. Interessant is een door de staat gefinancierd programma waarbij getraumatiseerde jongeren die de wet overtreden niet naar de gevangenis gaan, maar mediation en psychosociale zorg aangeboden krijgen.’

Georgië is wat geestelijke gezondheid betreft kwetsbaar, met relatief verse littekens. Denk bijvoorbeeld aan de oorlog met Rusland in 2008. Door meerdere interne conflicten bestaat de Georgische bevolking van 3,3 miljoen mensen voor meer dan 7 procent uit vluchtelingen uit eigen land. Meer dan 20 procent van de bevolking leeft bovendien onder de armoedegrens. Van de door conflicten getroffen bevolking, kampt ruim 23 procent met een posttraumatische stressstoornis en ongeveer 14 procent met een depressie.

Young Minds of the ESTSS Summer School, Georgië 2016.

Ook Jana Javakhishvili komt uit een familie met zwarte herinneringen. 'Mijn grootvader bracht acht jaar door in Siberië,' zegt ze, 'omdat hij niet het communistische regime gehoorzaamde.' Hij werd door de Sovjets gevangengezet, zoals veel andere landgenoten. 'Tijdens de Sovjetperiode is 3 procent van de bevolking tussen twintig en zestig jaar oud ofwel gedood door het regime, ofwel naar Siberië gestuurd.'

De arrestatie van Javakhishvili's grootvader werkte door binnen haar familie: 'Het heeft een enorme impact gehad.' Zijzelf kreeg de verhalen mee via haar oma en moeder. 'Misschien is het hierdoor dat ik geïnteresseerd raakte in psychologie en familiedynamiek.' Later vond Javakhishvili dat zij iets moest doen voor de vele intern ontheemde Georgiërs; zo startte haar carrière binnen de traumazorg.

Net als Javakhishvili, benadrukt Ingo Schäfer tijdens ons gesprek meermaals het belang van *evidence based werken*. 'Elk jaar verschijnen er duizenden publicaties over traumazorg. Over het algemeen weten we inmiddels welke behandelingen effectief zijn. De vraag is nu echter: wat zijn de verschillen qua effectiviteit tussen verschillende groepen? En wat gebeurt er wanneer bepaalde behandelingen met elkaar worden gecombineerd? Ik denk dat het onderzoek de komende jaren meer die richting op zal gaan.'

Wat zijn verder uw verwachtingen voor de komende jaren binnen de psychotraumatologie, meneer Schäfer?

'Ik hoop dat er nog meer geïnvesteerd gaat worden in

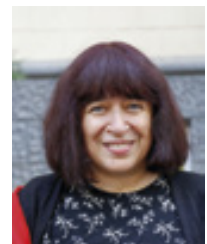
preventie, zodat het aantal mensen dat hulp nodig heeft, omlaag gebracht kan worden. Ook zullen we mogelijk nog effectievere behandelmethoden vinden.'

En wat verwacht u, mevrouw Javakhishvili?

'Ik denk hetzelfde en hoop daarnaast dat nog meer landen zich bij de ESTSS gaan aansluiten.'

PERSONALIA

Jana Javakhishvili is psycholoog en directeur van het Instituut voor Verslavingsstudies, verbonden aan de Ilia State University in de Georgische hoofdstad Tbilisi. Zij werkt hier eveneens als professor en promoveerde aan dezelfde universiteit. Naast ESTSS-voorzitter is zij voorvrouw van de Georgische vereniging voor psychotrauma.

Ingo Schäfer is als universitair hoofddocent en arts verbonden aan de afdeling psychiatrie en psychotherapie van de universiteit van Hamburg. Daar leidt hij ook de traumaonderzoeksgroep. Hij studeerde medicijnen en volksgezondheid. Schäfer coördineert een landelijk onderzoek naar trauma en verslaving bij vluchtelingen en is oud-voorzitter van de Duitse organisatie voor psychotraumatologie.

Prof. Mark Jordans, kinderpsycholoog en hoofd Research & Development bij War Child, is keynote speaker op de ESTSS conferentie 2019.

Bron: Jeppe Schilder/War Child

Onderzoek en praktijk van Nepal tot Amsterdam

Mark Jordans

Het is een buitengewoon warme lentedag en binnen in het kantoor van War Child in Amsterdam Oost zijn tientallen mensen aan het werk. Prof. Mark Jordans, hoofd van de afdeling Research & Development bij War Child, leidt me naar vergaderruimte 'Uganda' waar we spreken over zijn loopbaan, zijn visie op psychosociale hulpverlening en zijn verwachtingen van de ESTSS-conferentie.

Jordans is in Nederland opgeleid tot kinderpsycholoog en is na zijn opleiding vrij snel naar Nepal vertrokken. Hoewel het aanvankelijk een kort verblijf zou zijn, heeft Jordans er uiteindelijk 13 jaar gewoond en zich bij verschillende instanties ingezet om psychosociale hulp in de regio te verbeteren. Hij werkte voor *The Centre for Victims of Torture*, voor UNICEF en heeft later de organisatie TPO Nepal, *Transcultural Psychosocial Organisation*, opgericht, dat onder meer ten doel heeft om in de rurale gebieden in Nepal, waar helemaal geen psychologische zorgverlening aanwezig was, psychosociale zorgsystemen op te zetten. Op dit moment is Jordans naast zijn functie bij War Child, ook bijzonder hoogleraar *Child and Adolescent Global Mental Health* aan de Universiteit van

Amsterdam. Verder is hij ook verbonden aan het *Center for Global Mental Health* van Kings College London.

'In Nepal heb ik ten tijde van de burgeroorlog [1996-2006 red.] veel programma's begeleid bij het opzetten van opleidingen en trainingen. Ik spreek Nepalees, dus ik heb direct met lokale teams kunnen werken. We hebben in Nepal een systeem van geestelijke gezondheidszorg opgericht op het moment dat mensen die een negatieve impact van de oorlog ondervonden, zoals bijvoorbeeld kindsoldaten, daar een urgente behoefte aan hadden. Ik kom nog steeds vaak in de landen waar ik onderzoek naar doe. Ik kom nu bijvoorbeeld geregeld in Libanon en Nepal, maar bijvoorbeeld ook in de bezette Palestijnse

‘Er moet worden gekeken naar de hele *lifespan*. Dat betekent van de prenatale fase, kindertijd en adolescentie tot de oudere leeftijden’

gebieden en Uganda. Maar toch is mijn relatie tot deze directe hulpverlening iets afstandelijker geworden, omdat ik onderzoek verricht en niet meer zelf implementeer.’

Visie

‘Als er in een humanitaire context, waar de zorg heel urgent is, al aandacht of geld besteed wordt aan hulpverlening, dan gaat dat vooral naar volwassenen, en dan veelal volwassenen van reproductieve leeftijd. Dat is een redelijk beperkte groep’, aldus Jordans. ‘Waar ik in ieder geval aandacht voor vraag, is dat er moet worden gekeken naar de hele *lifespan*. Dat betekent van de prenatale fase, kindertijd en adolescentie tot de oudere leeftijden. Als psychosociale hulpverlening zich op jongere groepen richt, kan dat een heel belangrijke preventieve waarde hebben. We weten namelijk dat 50-75% van de geestelijke gezondheidsproblemen van volwassenen begonnen zijn tijdens de kindertijd of adolescentie.’

Er zitten volgens Jordans enkele belangrijke verschillen tussen het behandelen van kinderen en het behandelen van volwassenen. Allereerst hebben kinderen een ander soort klachten dan volwassenen, en hebben ze een andere benadering nodig. Maar een grote uitdaging is, hoe je kinderen die psychosociale hulp nodig hebben, bereikt. Om volwassenen met geestelijke gezondheidszorg te bereiken, is een volksgezondheidssysteem een goede manier. Volwassenen die problemen hebben, gaan op een gegeven moment naar een lokale kliniek, dat is een systeem dat overal, zelfs in de meest rurale settings, aanwezig is. Maar kinderen met psychosociale problemen zullen niet uit zichzelf naar een kliniek gaan. War Child volgt een ecologische benadering. Dat wil zeggen dat we kinderen niet zozeer via een gezondheidszorgsysteem benaderen, maar door samen te werken met ouders en de gezinnen waar kinderen zich in bevinden. We proberen ouders te versterken in hun capaciteit om met kinderen met psychosociale problemen om te gaan om ernstige psychische problemen bij kinderen te herkennen. Ook richten we ons op scholen, waar we onderwijzers trainen om beter met kinderen om te gaan. Met deze aanpak versterken we als het ware de ringen rondom het kind heen.’

Lucia Hoenselaars

Junior beleidsadviseur bij ARQ
Kenniscentrum Oorlog, vervolging en geweld

Building bridges

Het thema van de ESTSS-conferentie 2019 is *Trauma in transition. Building bridges*. ‘Er zijn wel een paar bruggen die ik graag zou willen slaan’, aldus Jordans. ‘Ik denk dat er een groot gat zit tussen onderzoek en de praktijk. Tijdens humanitaire crises zijn er organisaties die zich richten op het verlenen van psychosociale zorg, maar deze staan ver af van onderzoek. Daarnaast wordt er ook wel wetenschappelijk onderzoek gedaan naar psychosociale zorg in humanitaire gebieden, maar dat richt zich in mijn ogen dan weer te weinig op de praktijk. Ik zou die twee graag dichter bij elkaar brengen, zodat we ervoor kunnen zorgen dat de zorg die aangeboden wordt door organisaties zoals War Child en anderen, veel meer *evidence based* gaat worden. Op die manier kan er een kwaliteitsslag gemaakt worden in de interventies en methodieken die nu al door humanitaire organisaties worden uitgevoerd.’

‘Ik denk wel dat er van oudsher wat weerstand zit binnen de NGO gemeenschap tegenover wetenschappelijk onderzoek. Er is weinig geld, maar wel een ontzettende urgentie, waardoor de uitvoering van hulp prioriteit heeft. Is er wel tijd en geld voor de *scrutiny* die wetenschappelijk onderzoek behelst? Toch zie ik echt wel een beweging in de laatste tien jaar, dat er meer aandacht komt binnen de donorgemeenschap en humanitaire hulpverleningsorganisaties, om op zoek te gaan naar degelijk bewijs. We hebben een verantwoordelijkheid tegenover de donoren, de kinderen, de ontvangers van de zorg, om te weten wat wel of niet werkt.’

‘Er is weinig geld, maar wel een ontzettende urgentie, waardoor de uitvoering van hulp prioriteit heeft’

Samenwerking

In Jordans' bredere visie op de toekomst van psychosociale hulpverlening, staan grootschalige samenwerkingen en het leggen van verbindingen tussen niet alleen verschillende expertises, maar ook verschillende soorten gebieden centraal. ‘Wat goed gewerkt heeft in de

Bron: Jeppe Schilder/War Child

afgelopen jaren, zijn consortia waarin samenwerkingen worden aangegaan rondom ontwikkeling, implementatie en evaluatie van geestelijke gezondheidszorg in lage inkomenslanden of humanitaire context, tussen partners daar en expertisecentra hier. Ook War Child is daar volop mee bezig. Een mooi voorbeeld daarvan is het *STRENGTH Project*, dat partners in Nederland en Europa samenbrengt met partners in het Midden-Oosten. Dit consortium richt zich op het verbeteren van het aanbod van psychologische hulpverlening aan Syrische vluchtelingen. Dat vindt zowel plaats in Turkije, Libanon en Jordanië, als in Duitsland, Nederland en Zwitserland. De kruisbestuiving die dit soort samenwerkingen teweegbrengen, is enorm waardevol.

‘We hebben vanuit ons vakgebied altijd een belangrijk onderscheid gemaakt tussen lage- en middeninkomenslanden enerzijds, en hoge inkomenslanden anderzijds. De situatie is zo verschillend, de problemen zijn zo anders, dat we altijd apart aandacht vragen voor lage- en middeninkomenslanden. Ik denk echter dat we dit onderscheid ook niet te groot moeten maken, omdat beide soorten gebieden veel van elkaar kunnen leren. In hoge inkomenslanden bestaan er ook kwetsbare groepen die vergelijkbare psychosociale aandacht nodig hebben, maar niet krijgen. Denk aan asielzoekers, aan vluchtelingen zoals hier in Nederland en elders in Europa, maar ook aan andere situaties van grote armoede, zoals in de Verenigde Staten. Daar heersen problemen die vergelijkbaar zijn met die in lage- en middeninkomenslanden. Methodieken die ontwikkeld zijn in lage inkomenslanden in humanitaire context, zouden heel relevant kunnen zijn in een Europese context.’

‘Methodieken die ontwikkeld zijn in lage inkomenslanden in humanitaire context, zouden heel relevant kunnen zijn in een Europese context’

Verbondenheid

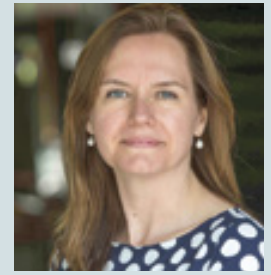
‘Ik heb veel schrijnende dingen gezien, vooral door bezoeken aan plekken zoals vluchtelingenkampen, situaties van extreme armoede en oorlogssituaties. Plekken waar je het lijden van gemeenschappen direct kan waarnemen. Ik krijg vaak de vraag: “Dat moet vast heel moeilijk voor je zijn?” Dat is eerlijk gezegd niet zo. Ik verkeer zelf in een te grote mate van relatieve luxe en zekerheid. Ik maak dat lijden mee, maar dan voel ik meer empathie dan dat het negatieve impact heeft op mezelf. De mensen die ter plekke continu zorg verlenen in vluchtelingenkampen, in oorlogssituaties, in die moeilijke contexten, dat zijn wat mij betreft de echte helden. Daar heb ik echt heel veel respect voor.’

Jordans vindt zijn huidige werk geweldig, maar geeft toe dat hij Nepal mist. ‘Ik heb in Nepal een fantastische tijd gehad en we hebben daar ontzettend mooi werk kunnen doen. Het direct aanwezig zijn in de setting waar de hulpverlening plaatsvindt, mis ik. Soms zit je hier in Amsterdam achter een computer en dan voel je een heel grote afstand. Anderzijds zitten wij, omdat we onderzoek doen binnen een NGO, natuurlijk precies op die samenwerking tussen praktijk en onderzoek, en daar heb ik bewust voor gekozen. Ik ben als onderzoeker gelukkig nog steeds erg verbonden met de directe implementatie.’

Mijn kinderen en ik zijn dol op de palingpop van Nick en Simon. De kinderen omdat hun muziek makkelijk in het gehoor ligt, ik omdat bij Nick en Simon allerlei vormen van psychopathologie de revue passeren. In *Masker* bezingen zij bijvoorbeeld de borderline persoonlijkheidsstoornis ('Van wit verander jij opeens naar zwart, en je buien gaan van droog naar boos'), en in *Door jou*, narcisme ('Als jij je in de spiegel ziet, zie jij die ander niet'). Ook allerlei gewetensvragen worden aan de orde gesteld met teksten als 'Als de krant van vandaag die van morgen zou zijn, zou jij dan die krant openslaan, om dan stiekem te lezen of je dromen van morgen doorgaan?' (het antwoord is overigens ja, dat zou ik, daarom heb ik twee keer een waarzegster bezocht die niet zo goed bleek te kunnen lezen).

Palingpop en psychotrauma

Aan die laatste tekst moest ik denken toen ik in *de Volkskrant* een artikel las over het uitzetten van angstige herinneringen bij muizen. De wetenschappelijke verantwoording moest ik vijf keer lezen, maar het komt erop neer dat door angstwekkende gebeurtenissen in het brein een storend geheugenspoor kan ontstaan tussen bepaalde triggers (zoals geluiden, personen of geuren) en angst. Dit geheugenspoor kan verzwakt worden door een nieuw geheugenspoor te maken waarbij de trigger wordt losgekoppeld van de angst, maar het oude geheugenspoor kan altijd weer de kop op steken. Wetenschappers hebben nu ontdekt hoe ze de zogenaamde extinctiecellen, die ervoor zorgen dat het oude geheugenspoor onderdrukt blijft, aan en uit kunnen zetten. Dit is natuurlijk opwindend omdat het op de lange termijn wellicht het onderdrukken van geheugensporen bij mensen mogelijk maakt. Het artikel deed me denken aan de vraag van Nick en Simon, of je in de toekomst zou kijken als dat kon. De vraag omkeren kan straks dus ook: zou je het verleden wissen als dat kon? Misschien word ik oud, maar ik heb de indruk dat de laatste jaren binnen de psychotherapie steeds meer de nadruk is komen te liggen op het wissen van traumatische herinneringen met allerlei oorlogszuchtige metaforen. Binnen de EMDR wordt tegenwoordig 'gebeukt' tegen het werkgeheugen, dat wanhopig probeert stand te houden tegen oogbewegingen, tikken, buzzers, sommen en trommelen. In de toekomst kunnen we dus ook extinctiecellen activeren die dan, neem ik aan, traumatische geheugensporen gaan uitroeien. Die nadruk op het uitschakelen van herinneringen lijkt soms wel erg ver verwijderd van het idee (afkomstig van Berthold Gersons, emeritus hoogleraar psychotraumatologie) dat patiënten ook wat van hun traumatische ervaringen willen leren. Bijvoorbeeld dat ze meer op hun gevoel moeten vertrouwen, of dat ze zelf óók wat waard zijn. Ik word altijd wel blij als patiënten leren van het verleden. Niet alleen omdat dat het psychotherapeutische proces boeiender maakt, maar ook omdat patiënten uiteindelijk beter beslagen ten ijs komen als ze wat leren dan als ze wat vergeten. Nieuwe inzichten geven vertrouwen in de toekomst. Bij het afscheid hoor ik Nick en Simon dan zachtjes zingen: 'Geniet van de aangebroken tijd, jij bent voorgoed bevrijd, ogen open, armen wijd'.

Jackie June ter Heide

Klinisch psycholoog en theoloog, en als behandelaar en senior onderzoeker werkzaam bij ARQ Centrum'45

Nick en Simon in Madame Tussauds, Amsterdam

Utoya, Parijs, Barcelona, Stockholm, Manchester, Nice: allang niet meer een willekeurig rijtje plaatsen of een top-6 interessante vakantiebestemmingen, maar doelwitten van recente terreuraanslagen. Tijdens de ESTSS-conferentie in Rotterdam zullen enkele deskundigen in het panel *Learning from recent terror situations in Europe: psychological follow-up?*, spreken over de gevolgde psychosociale aanpak na terreuraanslagen in hun land. Twee van hen vertellen alvast in *Impact Magazine* over hun 'geleerde lessen' en over de trauma-aanpak in eigen land na een aanslag.

Twee internationale trauma-experts over de aanslagen in Barcelona en Manchester

‘Pas als een aanslag plaatsvindt, krijg je de *reality check* op je eigen voorbereidingen’

Natúúrlijk hebben beide traumadeskundigen - de Spaanse Ingeborg Porcar Becker (directeur van het centrum voor crisis, trauma en conflicten in Barcelona en verbonden aan de Universiteit van Barcelona) en de Engelse Alan Barrett (klinisch psycholoog en consultant, Universiteit van Salford, verbonden aan de Manchester Resilience Hub) - met professionele blik naar de recente aanslagen op paaszondag 21 april jl. in Sri Lanka gekeken. Wat hen opviel? Porcar Becker: ‘Deze aanslagen hebben meer te maken met religieuze botsingen dan met islamitische of extreemrechtse

ideologieën. Door de verschillende doelwitten, kerken en luxe hotels, was het effect enorm. Onder de slachtoffers zitten veel families, verschillende generaties die samen in de kerk zaten zijn getroffen en daarnaast buitenlandse families die in de hotels verbleven.’ Barrett trof het extreme verschil tussen de slachtoffers: ‘De rijke toeristen in de viersterren hotels waren het doelwit, maar ook de straatarme gelovigen in de rooms-katholieke kerken. Juist dat grote verschil zal het voor traumadeskundigen lastig maken om de juiste hulp te bieden’, voorspelt hij.

Bron: Shutterstock

Bloemenmonument op de Ramblas in Barcelona, augustus 2017.

Een uitzondering is het helaas al lang niet meer: aanslagen in Europa, met als dader een terreurgroep met veelal religieus-extremistische wortels of een geradicaliseerde eenling. Of het nu gaat om een zelfmoordterrorist in een bestelwagen op de Ramblas of eentje met een bom om in de concerthal waar Ariana Grande net heeft opgetreden: na elke aanslag zijn er naast de doden en gewonden, ook getraumatiseerde groepen omstanders. Hoe moeten psychosociale hulpverleners met al deze groepen omgaan?

Barcelona, 17 augustus 2017: 15 doden, 108 gewonden, de slachtoffers hadden 35 nationaliteiten, duizenden mensen staan doodsangsten uit als op toeristen-*hotspot* de Ramblas, de beroemde boulevard in Barcelona, een witte bestelbus met daarin een moslimterrorist zig-zaggend mensen schept. 'De hulpverlening was lastig, omdat de groep getroffen en zo divers was: enerzijds *locals* (eigenaars van souvenirwinkels, restaurants en cafés op de Ramblas), anderzijds toeristen uit allerlei landen die verschillende talen spraken', vertelt Porcar

Larissa Pans

Journalist, historicus en debatleider. Zij schrijft o.a. voor NRC, Parool, Trouw en WO2 Onderzoek Uitgelicht.

Foto: Merlijn Doornik

Becker. Ook al had de stad oefeningen gehouden voor als er een aanslag zou zijn, 'het is nooit zoals je gepland hebt', zegt Becker. 'Pas als een aanslag plaatsvindt, krijg je de *reality check* op je eigen voorbereidingen.' Een ander belangrijk kenmerk: 'Veel ooggetuigen van deze aanslag verkeerden urenlang in doodsangst, verstopt in winkels en cafés. Dan neemt ook de kans op klachten gerelateerd aan het posttraumatisch stress-syndroom toe.' De aandacht van de overheid gaat vooral uit naar de nabestaanden van de dodelijke slachtoffers en naar de gewonden, stelt Becker, maar er zou meer aandacht moeten zijn voor de geestelijke verwondingen van hen die er ook bij waren: de omstanders en helpers.

De hulpverlening was lastig, omdat de groep getroffen en zo divers was

Het is een les die beiden noemen: ooggetuigen van een terroristische aanval die zelf niet gewond zijn geraakt of naasten hebben verloren, beschouwen zichzelf niet als slachtoffer en zoeken dus geen psychische hulp. Maar ze zouden dat wel moeten doen.

Want de mensen die geen hulp zoeken, lopen de kans om vast te lopen. Porcar Becker merkt het nu, twee jaar na de aanslag. Ooggetuigen die vonden dat ze geen geestelijke bijstand nodig hadden na de aanslag, omdat zij niet gewond waren geraakt, kloppen nu toch bij haar en haar collega's aan. 'De Ramblas is als inwoner gemakkelijk te vermijden, daar hoef je niet te zijn. Dat is meer voor de toeristen. Je wordt dus lange tijd niet geconfronteerd met angsten om daar weer te staan. Tot iemand op een dag merkt dat het niet gaat, dat hij of zij niet goed slaapt, last krijgt van angsten en de Ramblas vermijdt.' Haar advies: bij elke aanslag zal deze groep er zijn, houd er als overheid rekening mee dat het uiteindelijk aantal mensen dat geestelijke hulp zoekt, groter is dan het aantal vlak na de aanslag. 'Mensen die langer wachten met hulp zoeken, zijn er vaak slechter aan toe dan slachtoffers die meteen al beginnen met verwerken onder begeleiding van professionele hulp. Slachtoffers willen niet als patiënt worden gezien. We moeten ze duidelijk maken: "Jullie zijn niet geestelijk ziek, maar

jullie hebben urenlang in een heel moeilijke situatie gezeten en dat gaan we aanpakken”.

Alan Barrett zette vragenlijsten in om erachter te komen wie psychische hulp nodig had na de aanslag in Manchester. Ruim 3.500 mensen gaven aan in meer of mindere mate geestelijke bijstand nodig te hebben. Op 22 mei 2017 vermoordde een moslimterrorist 22 mensen en verwondde er 120 door zichzelf op te blazen in de hal tussen de Manchester Arena en Victoria Station. Deze ‘Manchester Arena Attack’ had weer zijn eigen kenmerken, zegt Barrett: ‘Er waren kinderen, ouders, maar ook opa’s en oma’s die in de hal stonden te wachten. We hadden te maken met drie generaties die slachtoffer werden. Het was niet gemakkelijk om te achterhalen wie er allemaal naar het concert waren geweest, want één concertganger koopt vaak drie kaartjes, de namen van de andere twee had de organisator niet. Ook was het lastig toegang tot die informatie te krijgen, dat lag privacygevoelig. En wellicht was de organisator ook bang dat concertgangers financiële compensatie zouden claimen.’ Via social media, maar ook via televisie, werd ooggetuigen opgeroepen om zich te melden voor het invullen van de vragenlijst over hun gemoedstoestand. Het idee was dat de respondenten om de zoveel maanden de vragenlijst over hun welbevinden invulden.

‘Je hebt na zo’n aanslag geen tijd om uitgebreid slachtoffers te screenen, daarvoor zijn het er teveel’

‘We zeiden ook meteen al tegen alle slachtoffers: “Ook al voel je je nu goed, je weet niet hoe het over een paar maanden is. Dus vul vooral toch de vragenlijst in.” Je hebt na zo’n aanslag geen tijd om uitgebreid slachtoffers te screenen, daarvoor zijn het er teveel.’

Het algoritme was een bruikbaar screeningssysteem en haalde respondenten eruit die in de woorden van Barrett ‘het meeste gevaar liepen’ – slachtoffers die symptomen van posttraumatische-stressstoornis vertoonden, zoals suïcidale gedachten. Zij werden gevraagd om langs te komen. Al plaatst Barrett bij deze methode ook de kanttekening dat respondenten soms grillig invulden, en veel vragen niet beantwoordden of pas in een later stadium meededen met de vragenlijsten. Een complicatie van de Manchester Arena Attack was de geografische spreiding van de slachtoffers: ‘Bijkomend nadeel was ook dat hoewel het concert in Manchester plaatsvond, tachtig procent van de aanwezigen uit heel Engeland kwam. Soms was er per dorp maar één familie bij het

concert geweest, zij voelden zich geïsoleerd en eenzaam in hun ervaring en in de verwerking ervan.’ De Manchester-methode was om een soort familietherapie aan te bieden, terwijl meestal psychosociale hulp is onderverdeeld in enerzijds hulp aan kinderen en anderzijds aan volwassenen. ‘In dit geval waren zij vaak samen op de plek van de aanslag.’ Er waren veel gezamenlijke sessies, maar niet alle therapie werd als familie ondergaan. ‘We vroegen kinderen en ouders ook om ieder in een aparte ruimte te vertellen waar ze bang voor waren en wat hen bezig hield. Dan durfden zowel ouders als kinderen vrijer uit te spreken over hun angsten of zwarte gedachten, omdat ze in elkaars gezelschap de ander wilden sparen.’ Doel was ook dat ze een gedeeld begrip kregen voor elkaars reacties op de aanslag.

Het regelen van voldoende financiën is een terugkerende zorg, zegt Barrett. Er was voortdurend gesteggel om budget, er was te weinig geld vrijgemaakt om aan zovelen psychosociale hulp te bieden. Barret hoopt dat huidige budget toereikend is om tot eind juni 2020 psychische hulp te verlenen aan de Manchester-slachtoffers. Ook al is de aanslag twee jaar geleden, het psychische traject is nog niet afgesloten voor iedereen. Begin volgend jaar komt het onderzoeksrapport uit over de aanslag. Barret vreest dat de onthullingen die ongetwijfeld zullen komen en de beelden die daarbij worden getoond, de slachtoffers weer van streek zullen maken. Naast het tekort aan budget viel het Barret ook op dat de aanslag mensen van allerlei pluimage trekt die zich willen ‘bemoeien’ met de slachtoffers. Het advies van Barrett aan andere landen: coördineer welke hulporganisaties of hulpverleners de psychische hulp verlenen en houd anderen buiten de deur. ‘Er kwamen alternatieve of amateuristische hulpverleners op de slachtoffers af die soms meer kwaad dan goed deden. In een workshop van drie uur zouden ze de slachtoffers wel even van hun trauma afhelfen. Ook goedwillende amateurs liepen ons professionals in de weg. En bovendien kwamen slachtoffers die van hun diensten gebruikmaakten, uiteindelijk toch vaak bij ons terecht.’ Zorg voor voldoende fondsen

‘Een moeilijk te bereiken groep zijn de professionele ooggetuigen’

of budget van de overheid dat gebruikt kan worden voor het inhuren van grootschalige, gecoördineerde en professionele psychosociale hulp, zegt hij nu. ‘En zet mensen die iets willen betekenen voor slachtoffers in voor meer praktische hulp, zoals het rondrijden van mensen of het uitdelen van spullen.’

Psychosociale hulp na een terreuraanslag loopt dus langer door dan overheden inschatten. Soms melden ooggetuigen met psychische problemen zich pas één of twee jaar later, sommigen hebben lange tijd hulp nodig. Lang niet altijd wordt door de overheid het belang ingezien van psychische hulpverlening aan ooggetuigen die zelf niet gewond zijn geraakt, maar wel kampen met psychische problemen. Porcar Becker: 'De posttraumatische-stress-stoornis (PTSS) ligt op de loer als zij zelf geen hulp zoeken. Een moeilijk te bereiken groep zijn de professionele ooggetuigen, de mensen die bij of vlak na een aanslag er beroepsmatig bovenop staan, zoals politieagenten en brandweermannen. Zij vinden dat mensen in nood hulp bieden na een aanslag bij hun werk hoort. Zij voelen veelal schaamte om psychosociale hulp te zoeken. Zij redeneren in de trant van: "Als ik psychische hulp nodig heb, had ik dit werk niet moeten doen". Porcar Becker pleit ervoor dat hulpverleners allemaal (zodat niet één of enkelen zich gestigmatiseerd voelen) verplicht geestelijke bijstand krijgen na een aanslag, zodat het een regulier onderdeel van hun werk wordt. 'Bovendien moet hun *mindset* veranderen, dit hoort ook bij hun gevaarlijke, en soms traumatiserende werk.'

Ten slotte: technologie moet je 'omarmen', zegt Barrett: het is een prima hulpmiddel om én slachtoffers op te sporen én kan ook ingezet worden bij traumaverwerking. Barrett vertelt over het inzetten van 3D-virtual reality-beelden (3MDR), een methode waardoor slachtoffers zich in de concerthal waanden. 'Zo konden we ze op een veilige manier blootstellen aan de plek waar het gebeurde en konden we zien hoe ze daar op reageerden.' In Barcelona is Google Streetview gebruikt om slachtoffers dat moment te laten herbeleven zonder dat ze er daadwerkelijk naartoe hoefden te gaan. Porcar Becker (lachend): 'Het is de goedkope versie van wat ze in Manchester gebruikten, noem het maar de Spaanse manier. We hebben geen geld, maar zo lukt het ook.'

Samenlevingen zouden niet moeten leven met een eeuwige angst, met over de schouder kijken en bang zijn dat het 'weer gebeurt'. Want het kan best, een nieuwe aanslag, op een andere plek, en op een andere wijze. In

Manchester, mei 2017

'Het benefietconcert dat een paar weken later gehouden werd, was helend voor de stad'

open samenlevingen zoals in Europa, is het vrij gemakkelijk om een aanslag te plegen. Porcar Becker: 'Wees erop voorbereid en probeer zonder te veel vrees te leven'. Barrett: 'Het geruststellende is: we leren snel van elkaar, van andere aanslagen en wat de beste manier is om hulp te bieden. Kijk welke methode in andere landen werkt en probeer dat toe te passen in eigen land.' Hij haalt *the messages of hope* aan, briefjes en kaarten die slachtoffers van eerdere terreuraanslagen naar Manchester hadden gestuurd. Manchester-slachtoffers maakten *resilience-boxes* (letterlijk vertaald: dozen van veerkracht), een box voor henzelf, waar ze items in konden stoppen, zoals deze briefjes. 'Die lotgenotenbriefjes zagen zij echt als een blijk van solidariteit en die gaven hen steun.' Het benefietconcert dat een paar weken later gehouden werd in Manchester voor de slachtoffers, was helend voor de stad. 'We can overcome this, dat straalde het uit', zegt Barrett. 'Manchester is de stad van popmuziek, van een grote LGBT-gemeenschap, van tolerantie, van topvoetbal en van oude industrie. De trots van de Manchester-inwoners op hun stad kwam met dit concert tot uiting. De Manchester-inwoners doneerden gul aan de slachtoffers: 21 miljoen pond.' Om er fijntjes aan toe te voegen: 'Dat was veel meer dan de Londenaren doneerden na hún aanslag in de metro.'

Leven op een oude begraafplaats

Nog snel wordt door een paar kinderen de laatste hand gelegd aan een herdenkingsposter. *Zodat we het nooit vergeten*, staat er in het midden van de poster. Eromheen hebben alle kinderen hun hand getekend en in de hand opgeschreven wat herdenken betekent en waarom dit voor hen belangrijk is. Het is 10 mei, een gewone schooldag, kwart voor 10 in de ochtend. Groep 7/8 van de Katholieke Montessorischool in Bussum doet mee met het project *Adopteer een Monument* en zal vandaag bij hun monument herdenken.

Even later stromen de andere kinderen enthousiast de klas uit. De muzikles is net afgelopen. Samen met hen loop ik naar de begraafplaats, die naast de school ligt. Overal om me heen praten de kinderen enthousiast, wapperen met hun A4'tje met de tekst van het Wilhelmus en vertellen ze me over de stenen die ze hebben geveerd en zo bij het monument zullen neerleggen. Zodra de eerste door het hek van de begraafplaats is wordt het stil. Het gaat automatisch, zonder aandringen. Alsof de omgeving dwingt om stil te zijn. De kinderen lopen rustig, en ik hoor alleen nog wat gefluister om mij heen. 'Zag je dat, op dat graf staat *Onze eerstgeboren zoon*. Met dezelfde geboortedag en overlijdensdag. Wow.'

Kinderen knikken onder de indruk. Helemaal achteraan de begraafplaats ligt de Joodse begraafplaats met daarbij een gedenkmuur. Veel graven zijn oud, geen bloemen te zien, enkel gras en stenen. Bij de gedenkmuur liggen wel een aantal bloemstukken. Eén van de leerlingen vertelt dat hier op 3 mei ook werd herdacht, een dag eerder vanwege de Joodse vrije dag op zaterdag. We beginnen de herdenking met het zingen van het Wilhelmus. Juf Sylvia herinnert de kinderen er nog even aan dat het niet gebruikelijk is bij een herdenking om na het zingen van het Wilhelmus te juichen. Eén van de kinderen helpt ons toon te houden door op haar blokfluit mee te spelen. Een minuut stilte, getimed op de mobiel van de juf,

Bertine Mitima-Verloop

Psycholoog en onderzoeker/promovenda bij ARQ Kenniscentrum Oorlog, vervolging en geweld

verliezen van onschuldige levens. Rustig en waardig, zo zou ik de herdenking omschrijven. Niet zwaarmoedig, maar wel heel respectvol. Het sluit naadloos aan bij de bevindingen uit het onderzoek naar rituelen en volgende generaties, waaruit blijkt dat kinderen het waarderen wanneer zij een herdenking begrijpen en de sfeer plechtig is. Zo'n *monument adoptie* lijkt een mooie en krachtige manier dus, om kinderen te leren over de geschiedenis van hun omgeving, de betekenis van rituelen, en hen ook zelf te laten ervaren hoe het is om te herdenken.

volgt. Alle kinderen zijn ook echt stil. Zelfs een nies wordt geprobeerd in te houden. Daarna lezen Fleur, Cas en Wisse hun zelf geschreven gedicht voor. Cas eindigt met de veelzeggende woorden: 'Het zou nooit meer moeten gebeuren. We leven nu in vrijheid, we hebben niets te zeuren.' Een mooie bos bloemen met lint en de tekst *Adopteer een Monument* wordt aan de bloemstukken toegevoegd. Heel bewust kiezen alle kinderen daarna een plek om hun mooi geverfde steen neer te leggen. Kort wijst de juf nog op de betekenis van het leggen van een steen. 'Het is een Joods ritueel om een steen neer te leggen, om te laten zien dat je er geweest bent'. Rustig loopt iedereen na het neerleggen van de steen weer terug naar de school. Zodra ze de begraafplaats af zijn wordt er weer gesproken, en zo gaan de gesprekken al snel weer terug naar alles wat er verder die dag nog op de planning staat.

Gewoon zo, midden op de dag. Even een moment van bewustwording, stilstaan bij de oorlog, de enorme

Benieuwd naar alle uitkomsten van het onderzoek? Kijk op: www.4en5mei.nl/rituelen

'Ik heb zo enorm veel respect voor wat hij heeft gedaan, maar het gemis blijft. Tot op deze leeftijd ben ik jaloers als ik als ik in de tram een vader met zijn dochter zie zitten.'
- Ria Boxtart

'Mijn vader wist wat de consequenties waren en mijn moeder idem dito. Ze zullen bang geweest zijn, maar dat heeft ze beiden niet belet om te doen wat ze noodzakelijk vonden.'
- Marjolein Dalhuisen

'Ik ben trots op mijn vader. Hij was Jood en moest daarom onderduiken, hij heeft zich daarna in het verzet gestort.'
- Berry Soesan

'Als je ouder wordt en geconfronteerd wordt met familieleden die verhalen over je vader vertellen, dan ga je ook dingen vragen. Ik vind het jammer dat ik hem niet gekend heb.'

- Rob Zillesen

Wanneer de oorlog eindigt, begint het leven met de herinneringen

Kinderen van Verzetsdeelnemers

'Ik ben ontzettend trots op mijn vader. Als ik aan hem denk dan schiet ik vol. Hij is mijn grote voorbeeld.'

- Sasha Jacobs

Vijf kinderen van verzetsdeelnemers vertellen over het verzet van hun ouders en de doorwerking van deze geschiedenis in hun eigen leven. De videoportretten, gemaakt door Marcel Prins, worden omlijst met het persoonlijke verhaal van de geportretteerde. Wat doet het met je als je ouders gearresteerd of omgebracht worden en het ouderlijk gezin ontwricht raakt? Hoe vorm je je identiteit als je je vader op jonge leeftijd door oorlogsgeweld hebt verloren?

De portretten en de verhalen zijn te vinden op de website verzet.arq.org, een initiatief van Stichting 1940-1945 en ARQ Kenniscentrum Oorlog, vervolging en geweld.

‘Vaak wil ik gewoon niet

‘Dostojevski is alsof het leven zich voor jou ontvouwt!’ Het is een van de vele beeldende uitspraken van Naji, een patiënt van ARQ Centrum '45. Hij wil met Impact Magazine praten, om zijn verhaal te vertellen over hoe oorlog mensenlevens verscheurt. Zijn leven in dit geval. En dat van zijn gezin. Van zijn vrouw, zijn kinderen.

‘Hemmingway, Sartre, Nietzsche, Freud’ – Naji’s rechterhand, die zojuist nog een shagje vouwde op zijn schoot, wijst nu met wijsvinger naar zijn hoofd. ‘Ze verblijven allemaal hier, in deze bibliotheek’. Op zulke momenten twinkelen zijn ogen, dat doen ze nog heel af en toe, als het over zijn twee kinderen gaat bijvoorbeeld. ‘Beiden professional maatwerk, al zeg ik het zelf’, er vormt zich een glimlach en weer is er die glinstering. Maar veel vaker zien Naji’s ogen vaal en grijs, of vochtig en doorweekt zodra het verleden zich meester van hem maakt. ‘Ik wil je mijn verhaal vertellen.’

In 1994 kwam Naji (58) als vluchteling uit Irak naar Nederland. ‘Het was voor mij het verschil tussen paradijs

en hel. De eerste dagen in Nederland waren prachtig. Ik zag hier mensen op straat shagjes draaien. Ik hoorde in Irak over marihuana-gebruik in Nederland en ik dacht die shagjes drugs waren. Grappig dat ik dat dacht, achteraf onzin natuurlijk. Ik geloof niet in het paradijs, maar als het bestaat dan is het zoals in die dagen. Er was een woning voor mij gereserveerd. Ik dacht: hoe is het mogelijk? Het was geweldig. Nederland heeft mij gered.’
‘Ik ging mbo sociale dienstulphulpverlening doen en daarna

‘De eerste dagen in Nederland waren prachtig. Ik zag hier mensen op straat shagjes draaien.’

opstaan'

Fotobewerking: Hans van Bruksvoort

heb ik hbo maatschappelijk werk gestudeerd. Eerst was ik mentor en voogd voor alleenstaande minderjarige asielzoekers. Daarna werkte ik acht jaar lang als gezinscoach, voor onder meer Nederlandse, Marokkaanse en Turkse probleemgezinnen. Het waren periodes dat ik trots was op mijzelf en ik vrede met het verleden had.'

'In Irak moest ik werktuigbouwkunde studeren, tegen mijn zin in want ik wilde liever een studie literatuur volgen. Technologie en apparaten, het is wel belangrijk maar het interesseert mij niet. Ik hou van literatuur, psychologie, filosofie. Alles wat over de aard van de mens gaat en hoe wij door bepaalde omstandigheden en situaties worden gevormd. Een van de beste schrijvers ooit is Dostojevski. *De gebroeders Karamazov* en *Misdaad en Straf* heb ik herhaaldelijk gelezen, in het Arabisch welteverstaan. Het gaat over hoe mensen worden gevormd door de samenleving, door hun rijkdom of armoede. Hij behandelde zowel psychologische en filosofische thema's, als religieuze en atheïstische. Dostojevski is alsof het leven zich voor jou ontvouwt.'

Bart Nauta

Historicus en junior beleidsmedewerker/
adviseur bij ARQ Kenniscentrum Oorlog,
vervolgving en Geweld

'Van mijn vader, hij was een geweldige vader, herinner ik me dat hij heel gelovig was. Een keer, dat ik zie nog duidelijk voor me, heeft hij me geslagen omdat ik niet meer meewilde naar de moskee. Ik was nog maar een kind. Op de middelbare school was ik het geloof kwijt. Het zei mij niks, het woord Allah of God. Rond die tijd begon ik met lezen. Mijn vrienden deden hetzelfde. Toen ben ik communist geworden. We hadden met de communisten een competitie over wie meer kon lezen. Prachtig, prachtig.'

'Bij elke bijeenkomst moest een van ons het laatste boek dat hij las kort samenvatten. Daarover gingen wij dan discussiëren. Daar heb ik mijn beste vrienden gevonden. Ik ben in aanraking gekomen met alle grote schrijvers. Camus, Sartre, en ook Arabische auteurs. Hele productieve herinneringen in mijn leven. Nu is dit alles er niet meer. Irak is totaal vernield. Al jaren kan ik niet meer lezen, ik mis het heel erg. Het maakt mij ook boos. Ik heb moeite met concentreren, soms staar ik gewoon in het niets, ook hier bij Centrum '45. Als ik een bladzijde lees, moet ik minstens twintig keer stoppen en herlezen om het te begrijpen. Mijn concentratie is weg. Dat is jammer, lezen was mijn hobby.'

'Als ik een bladzijde lees, moet ik minstens twintig keer stoppen en herlezen om het te begrijpen'

'Dit is geen leven meer. Mijn trauma's beginnen al vanaf mijn jeugd. Ik ben mijn tweelingbroer verloren, hij werd aangereden waar ik bij was. Omdat ik communist was, ben ik in Irak opgepakt en gemarteld, zo begon het. De oorlog heeft haar wortels, nee: haar klauwen in mijn ziel geplant. Als dienstplichtig militair moest ik meedoen in de oorlog tussen Irak en Iran in de jaren 80. Ik was chauffeur en moest wapens naar het front brengen. Ik moest schuilen voor bombardementen en daarna terug rijden met lijken. Wij moesten ze verzamelen. Ik moet het anders zeggen. We moesten lijken maken, stukken bij elkaar leggen. Dan weet je niet welk hoofd bij welke hand hoort. We verzamelden lichaamstukken van mensen in een kleine kist. Afschuwelijk, echt.'

‘Waar was God voor de mensen die ik verzameld heb? Waar? Al die geloven zijn onzin, pure onzin. Zelfs mijn schoen is hoger dan religie. Wat mij heel erg dwarszat en dwarszit, is dat ik niet gelovig ben. Ik ben een geboren atheïst. Daarom spraken al die religieuze ideeën die Irak of Iran gebruikten in die oorlog mij niet aan. Maar ik moest daar zijn. Dat maakt mij nog steeds boos, dat ik gedwongen was deel te nemen aan de chaos. Ik herinner mij zoveel: de angst, de geur. Ik ruik de oorlog nog steeds, soms moet ik daarvan overgeven. Al die lijken. Het trauma zit zo diep, het is ongelooflijk.’

‘Ik wilde weg. Tijdens verlof kwam ik niet terug. Daar heb ik een hoge boete voor betaald. Het is afschuwelijk, afschuwelijk. Diep in de nacht kwamen militairen binnen en in het bijzijn van mijn broers, zussen en mijn ouders, hebben ze mij opgepakt. Ik ben ongelooflijk gemarteld, ongelooflijk. Ik praat daarover met mijn behandelaars. Het is zo diep, het is zo erg. Je bent een ding, je bent niets waard, zelfs dingen hebben meer waarde. Daarna moest ik terug naar het front als kanonnenvlees.’

‘Ik heb hele kleine hoop... Nee, ik denk dat het nooit zal goedkomen met mij. Al mijn energie heb ik verbruikt om te studeren en te werken. Diep in mijn hart heb ik geen gehoor gegeven aan mijn worsteling en strijd. Ik schreeuw tegen iedereen. Gisteren tegen de apothekerster, zo'n lieve vrouw. Altijd heb ik spijt, altijd. Ik heb geen zenuwen meer. Ik ben een soort vulkaan. Vaak wil ik gewoon niet opstaan, ik wil blijven slapen om de herinneringen niet meer te hoeven meemaken. Het beste voor mij zou zijn dat ik in slaap val en niet meer wakker wordt, dat is mijn hoop. Dat ik diep slaap en het zo eeuwig blijft.’

‘Maar ik heb twee prachtige kinderen die mijn redding zijn. Als ik hen niet had, was ik al lang weg. Mijn kinderen zijn heilig voor me. Ik hou van ze maar ik ben te moe om te leven. Ik heb er geen woorden voor. Ik ben getrouwd met een Nederlandse vrouw, een prachtige moeder, ze heeft veel aandacht voor hen. Beide kinderen hebben een combinatie van kleuren in hun ogen, niet blauw zoals mijn vrouw of bruin zoals die van mij. Ze hebben de mooiste ogen van de wereld.’

‘Mijn zoons zien dat ik niet meer eet. Voedsel is voor mij smaakloos, ik proef niks. Het is alsof ik elastiek aan het eten ben. Laatst betrapte mijn zoon me dat ik aan het huilen was. Door mijn toestand ben ik een last voor hen geworden, ik ben een belasting voor hun leven. Lichaamelijk en geestelijk lukt het mij niet meer om te spelen met de kinderen, om met mijn gezin op vakantie te gaan. Ik heb spijt dat ik niet geschikt ben om een goede vader te kunnen zijn. Al met al, het is shit. Het leven, ik proef het niet meer. En dat is tegenstrijdig omdat ik van mijn kinderen houd. Ik wil er voor hen zijn, maar ik ben op.’

‘Ik herinner mij zoveel: de angst, de geur. Ik ruik de oorlog nog steeds, soms moet ik daarvan overgeven.’

‘Soms droom ik over een soldaat die ik zag. Er was een heel zwaar bombardement. Ik was chauffeur, naast me zat een generaal die mij commandeerde om door te rijden. Ik was heel bang, ik wilde weg. Ik zag een zwaargewonde Irakese soldaat, schreeuwend om hulp, kruipend over de grond. Maar ik kon niet stoppen. Dat is de stempel op mijn leven. Ik voel me ongelooflijk schuldig daarover. Ik had moeten stoppen en hem moeten redden. Rationeel gezien begrijp ik wel dat ik niet kon stoppen. Ik was bang en wilde weg en doorrijden. De generaal zei dat ik door moest. De soldaat heeft mij nooit verlaten. Hij blijft graven in mijn ziel.’

‘Ik droom over de kleur van de dood, het bloed. Soms word ik schreeuwend wakker. Ik slaap al jaren niet meer naast mijn vrouw, haar nachtrust is door mij verpest. Ik gebruik slaaptabletten, die werken redelijk. Het is mijn hoop dat ik drie uur achter elkaar kan slapen. Vaak vind ik mijzelf terug in een stoel waarop ik in slaap ben gevallen. Pas met het eerste licht van de dag voel ik mij veilig. Toen ik nog naar mijn werk ging was ik kapot. Ik stond een half uur lang onder de douche om wakker te worden.’

Lucia Hoenselaars

Junior beleidsadviseur bij ARQ Kenniscentrum Oorlog, vervolging en geweld

In gesprek met Maurits Cohen

‘Vrede is een *sleets* woord geworden’

Bron: NH Nieuws

Maurits Cohen

Maurits Cohen overleefde als kind de Tweede Wereldoorlog in onderduik en heeft zich in zijn volwassen leven onder meer ingezet voor mensen met een oorlogstrauma wereldwijd. Ook tijdens zijn pensioen blijft hij zich inzetten voor het welzijn van anderen.

In zijn piramidewoning aan het water grenst de woonruimte aan de open werkkamer, die uitkijkt op de tuin waar de kippen scharrelen. In het huis van Maurits Cohen, oprichter van de WarTrauma Foundation, wordt nog steeds veel gewerkt en gelezen. Hij is al jaren met

pensioen, maar er is nog genoeg waar hij zich voor wil inzetten. We spreken over zijn carrière, zijn verleden en zijn visie op hedendaagse conflicten in de wereld.

Maurits Cohen, geboren in 1934 in een Joods gezin, heeft de Tweede Wereldoorlog als onderduiker doorgemaakt. Tijdens zijn onderduik en de tien jaar die daarop volgde werd hij christelijk opgevoed. Cohen is naar Amerika vertrokken om theologie te studeren en heeft daarna terug in Nederland twaalf jaar lang als dominee gewerkt. Hij is vervolgens teruggekeerd tot de Joodse gemeenschap en was in zijn vrije tijd jarenlang betrokken bij een Israëliëse organisatie die zich inzet voor oorlogsgetroffenen.

‘Ik denk dat mijn ervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog wel een stimulans hebben gegeven om in mijn leven speciaal aandacht te geven aan getraumatiseerde mensen, en vooral oorlogsgetraumatiseerden. In Israël kwam ik daar veel mee in aanraking. Toen de organisatie daar mij vroeg om hen te vertegenwoordigen in Europa, ben ik me meer gaan verdiepen in het vakgebied. Maar, hoewel ik pastorale psychologie heb gedaan, zie ik mezelf absoluut niet als een deskundige op dat gebied. Ik zou niemand met een trauma kunnen behandelen. Maar we hebben met de WarTrauma Foundation, de stichting die ik heb opgericht, mensen aangetrokken die dat wél kunnen, en die mensen hebben we uitgezonden naar allerlei gebieden in de wereld. Dat was een mooie formule, en die hebben we uitgewerkt.’

WarTrauma Foundation

De WarTrauma Foundation kwam tot stand op een zolderkamer in Amstelveen. Halverwege de jaren negentig werd Cohen gegrepen door de beelden van de oorlog op de Balkan die hij op televisie zag. ‘Ik zag veel trauma en daarom besloot ik een plan te maken om met de traumakennis die is opgedaan in Israël en hier in Nederland, in samenwerking met een aantal professionals, een organisatie op te zetten die zich inzet voor oorlogstrauma. Ik wilde me inspannen voor een bredere doelgroep, niet alleen joodse oorlogsslachtoffers, maar ook oorlogsslachtoffers in het algemeen.’

‘De filosofie was, dat wij kennis op het gebied van traumabehandeling exporteerden naar het buitenland, waar mensen zich reeds op semiprofessionele wijze inzetten om mensen te helpen, zodat we hen konden trainen in trauma identificatie. Zo hielpen wij hen om te zien wanneer iemand getraumatiseerd is en om vervolgens te bepalen wat voor behandeling daarvoor nodig is. Dergelijke trainingsprogramma’s verzorgden we destijds in een twintigtal landen.’ Cohen is in zijn tijd bij de stichting ook regelmatig in het buitenland geweest om projecten te bezoeken, bijvoorbeeld in Zuid-Afrika en op de Westelijke Jordaanoever. ‘Wij hebben op de Westelijke Jordaanoever een school ondersteund die het personeel wilde trainen in het onderkennen van trauma bij kinde-

ren. Uiteindelijk hebben we dat project uitgerold naar honderd scholen in die regio. Dit was natuurlijk voor mij als Jood wel heel bijzonder, om hulp te kunnen verlenen in de Palestijnse gebieden.’

‘Ik wilde me inspannen voor een bredere doelgroep, niet alleen joodse oorlogsslachtoffers’

Op een gegeven moment had Cohen bij de WarTrauma Foundation twaalf mensen in dienst. Om het werk voort te kunnen zetten was fondsenwerving één van Cohens meest intensieve bezigheden. ‘Ik had geluk dat ik Morris Tabaksblat, destijds de baas van Unilever, kende en dat hij bereid was om mij te helpen de WarTrauma Foundation op te richten. Uiteindelijk is hij ook voorzitter geworden van het bestuur. Dit contact opende deuren naar allerlei mensen. Het was altijd weer net genoeg, want fondsenwerven is geen eenvoudig vak. Om mensen te overtuigen iets te geven voor slachtoffers van oorlogstrauma, is niet zo simpel.’ Hoewel Cohen zich vanuit zijn werkkamer blijft inzetten voor projecten om steun te bieden in hedendaagse conflictgebieden, heeft hij het nu wel wat rustiger dan tijdens zijn werk voor de WarTrauma Foundation. De verantwoordelijkheid voor het financieel draaiende houden van de stichting was ook een zorg die hij geregeld mee naar huis nam.

‘Wij wilden ook graag een vakblad uitgeven om de mensen die buiten ons bereik vallen toch te kunnen helpen met theoretische kennis van ervaringsdeskundigen. Want we kunnen natuurlijk niet overal ter plaatse zijn. Via Michael van Praag, destijds voorzitter van Ajax, kwam ik in contact met iemand van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Jaren achtereenvolgens heeft dat ministerie het mogelijk gemaakt dat wij het blad *Intervention* vanuit de WarTrauma Foundation konden uitbrengen. Daar ben ik wel erg tevreden mee, dat we met het blad een nieuw instrument hebben gevonden om hetzelfde doel te dienen.’ *Intervention Journal of Men-*

Vluchtelingenkamp in Zuid-Sudan, 2017

tal Health and Psychosocial Support in Conflict Affected Areas is inmiddels een online tijdschrift dat tot op heden twee keer per jaar gepubliceerd wordt.

Verschillen in de wereld

Op de dag van het interview kwam in het nieuws dat Nederland op de 6e plek staat van gelukkigste landen ter wereld. Onderaan de lijst staat onder andere Zuid-Sudan, een land met langlopende conflicten waar de WarTrauma Foundation ook vandaag de dag actief is. 'Aan de ene kant zijn er natuurrampen die naar mijn indruk toenemen, maar er is ook veel door de mensen aangericht geweld. Ik vind dat Nederland aan zichzelf verplicht is om met de kennis die hier vergaard is zo veel mogelijk andere mensen ten dienste te staan, vooral in oorlogsgebieden, en niet alleen naar binnen gericht te zijn, naar mensen in Nederland. Ik denk dat Nederland op dit gebied een belangrijke plaats inneemt.'

'Vrede is een sleets woord geworden', aldus Cohen. 'Iedereen heeft het over vrede. Maar daarvoor is het wel

nodig dat mensen tot een zekere mate van verzoening komen.' Cohen verwijst naar de oorlog tussen Israël en Palestina als een voorbeeld dat hem erg aan het hart gaat. 'Soms heeft de tweede, soms zelfs de derde generatie Palestijnen en Israëli, nog nooit in hun leven vrede gekend. Israël is in 1948 gesticht, en reeds vóór 1948 waren er al gewapende conflicten. En dat is dus al ongeveer 70 jaar zo. Het is een conflict met een hele lange

'Ik vind dat Nederland aan zichzelf verplicht is om met de kennis die hier vergaard is zo veel mogelijk andere mensen ten dienste te staan'

adem, waar heel veel mensen slachtoffer van zijn. Vanuit mijn eigen achtergrond, van vervolgd minderheid, is denk ik de motivatie gekomen om hier aandacht aan te besteden. Veel mensen en organisaties kiezen één kant van een conflict, maar juist via het werken met beide partijen kan je dichterbij die verzoening komen', aldus Cohen. Zolang hij het volhoudt, blijft hij werken: 'Vrede is een resultaat en verzoening is een werkwoord'.

4 MEI HERDENKING

Jan Drop

Nederland heeft 4 mei te danken aan één man: Jan Drop. De oud-verzetsstrijder uit Den Haag wilde zijn gevallen kameraden eren en herdenken en richtte de 'Commissie Nationale Herdenking 1940-1945' op (bestaande uit drie leden). In 1946 schreef Drop namens die commissie richtlijnen voor het herdenken van de doden en verspreidde die onder alle burgemeesters in Nederland. Zelf organiseerde hij de herdenking op de Waalsdorpervlakte aan de hand van de richtlijnen. De dodenherdenking werd een doorslaand succes. Tot op de dag van vandaag is 4 mei een begrip met rituelen als de twee minuten stilte en een stille tocht die ooit in 1946 door Drop zijn bedacht.

TRAUMATISCHE ROUW

Tijdens deze eendaagse cursus maken deelnemers kennis met diagnostiek en behandeling van traumatische rouw en worden diverse behandelinterventies praktisch geoefend. Afhankelijk van het aanvangsniveau kunnen deelnemers na de training de diagnostische- en behandelvaardigheden inzetten in de praktijk.

BEKNOPT ECLECTISCHE PSYCHOTHERAPIE VOOR PTSS (BEPP) - 4 daagse opleiding

In deze 4 daagse BEPP zijn de werkzame elementen uit verschillende therapierichtingen op een logische manier samengebracht, zoals psycho-educatie, imaginaire exposure, gebruikmaking van brieven schrijven en memorabilia, psychodynamische inzichten in de betekenisfase en een afscheidsritueel. Deze cursus omvat daarom meer dan traumagerichte cognitieve gedragstherapie.

BASISOPLEIDING PSYCHOTRAUMA VOOR BIG (I.O.) - 5 daagse opleiding

Deze Basisopleiding Psychotrauma biedt de grondbeginselen voor het werk van een Psychotraumatherapeut in opleiding. De basisopleiding maakt onderdeel uit van de opleiding tot psychotraumatherapeut (NtVP) en betreft module 1, 2 en 5. Het opvangen, begeleiden en behandelen van mensen die schokkende ervaringen hebben meegemaakt, vraagt specifieke competenties van de dienstverlener. De Basisopleiding Psychotrauma voor BIG (i.o.) biedt de hulpverlener een raamwerk om complexe posttraumatische psychopathologie in kaart te brengen en op grond daarvan een behandelplan op te stellen. Ook wordt er geoefend in het opbouwen van een goede behandelrelatie tussen cliënt en therapeut. Elke module heeft eigen leerdoelen en werkwijzen.

CAPS 5 VOOR BIG

De Clinician-Administered PTSD Scale (CAPS) is de gouden standaard voor het stellen van de diagnose posttraumatische stressstoornis (PTSS). Met het uitkomen van de DSM-5 is ook de CAPS-5 inhoudelijk aangepast. In deze training worden de inhoud en psychometrische kwaliteiten van de CAPS-5 besproken en leert de deelnemer de CAPS-5 betrouwbaar af te nemen. De training is bestemd voor diegenen die in de klinische praktijk of in onderzoek een betrouwbare DSM-5 diagnose voor PTSS moeten kunnen stellen.

7ROSES EMPOWERMENT METHODIEK

- 4 daagse opleiding

Schokkende gebeurtenissen kunnen een zeer ontwrichtende werking hebben. Om de eigen krachten te hervinden en hulpbronnen in de omgeving te kunnen benutten zijn herstel van sociale verbondenheid, het hervinden van de eigen identiteit en betekenisgeving aan het gebeurde van belang. De 7ROSES-methodiek richt zich in brede zin op het ondersteunen van het herstelproces. Hierbij staat het vergroten van de eigen (draag)kracht centraal.

NARRATIEVE EXPOSURE THERAPIE (NET)

- 4 daagse opleiding

Narratieve Exposure Therapie (NET) is een kortdurende, evidence-based behandelvorm, specifiek ontworpen voor de behandeling van de (complexe) posttraumatische stress stoornis (PTSS) ten gevolge van meervoudige traumatiserende gebeurtenissen (bijvoorbeeld bij vluchtelingen, militairen of getroffen van vroegkinderlijk seksueel misbruik). Deze 4 daagse NET-opleiding leidt mits gevolgd door supervisie, op tot module 4 van de opleiding tot psychotraumatherapeut.

CULTUURSENSITIEF BEHANDELEN

Psychotherapie met cultureel diverse patiënten

- 2 daagse opleiding

Als therapeut is het niet altijd eenvoudig om cliënten uit een niet-westerse cultuur te behandelen. De kans op een teleurstellende therapie is groter dan gebruikelijk. Naast het probleem van taal zijn er vanuit de culturele psychotherapie twee obstakels bekend bij het behandelen van cliënten met een niet-westerse achtergrond: klachtenpresentatie met nadruk op lichamelijke klachten en moeizame commitment en ontbreken van een gemeenschappelijk ziektemodel tussen patiënt en therapeut. In deze cursus krijg je handvatten aangereikt om de slagingskans van de therapie te vergroten.

1E LIJNS PSYCHISCHE ZORG (EX) VLUCHTELINGEN

e-learning en workshop van 3,5 uur

Een aanzienlijk deel van de vluchtelingen in Nederland hebben posttraumatische klachten na trauma's die zijn doorgemaakt voor-, tijdens de vlucht of na aankomst in Nederland. Naast de typische intrusieve symptomen zijn er vaak algemene stemmingsklachten, onvoldoende verklaarde somatische problematiek en/of middelengebruik. Deze co-morbide symptomen spelen, naast culturele verschillen, een rol binnen de diagnostiek en behandeling in de 1e lijn. Na een algemene herhaling van PTSS in het algemeen zal er speciale aandacht zijn voor de herkenning en doorverwijzing van vluchtelingen en burgers met een migratie achtergrond met PTSS.

ARQ Academy

ARQ Academy verzorgt de kennisoverdracht voor het ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum in de vorm van opleidingen, workshops, symposia, referaten en supervisie. Doelgroepen zijn BIG-geregistreerden, medewerkers van ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum, en andere groepen die te maken hebben met (de gevolgen van) schokkende gebeurtenissen. Naast het vaste opleidingsaanbod organiseert de ARQ Academy ook opleidingen op maat.

Het volledige opleidingsaanbod is te vinden op academy.arq.org

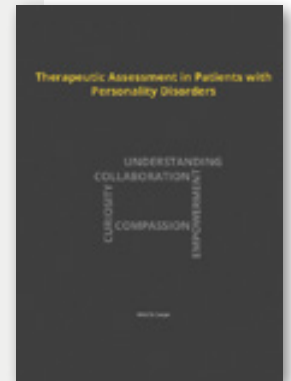
Assessment in Patients with Personality Disorders

Hilde De Saeger

(PROEFSCHRIFT UVA), EIGEN BEHEER, RIDDERPRINT 2019, 181 PAGINA'S, ISBN 9789463752374

Er is steeds meer bewijs dat Therapeutisch Psychologisch Onderzoek (TPO) effectief is bij verschillende cliëntenpopulaties. Bij TPO gaat het om een semigestructureerde methode voor geïndividualiseerd psychodiagnostisch onderzoek, waarbij de samenwerkingsrelatie tussen de cliënt en de onderzoeker cruciaal is voor het succes van de interventie.

Hilde De Saeger onderzoekt in haar proefschrift de werkzaamheid van het volledige TPO-model bij cliënten met een persoonlijkheidsstoornis.

Zo, ben jij er ook nog?

Kind in de Tweede Wereldoorlog

Bert van Slooten & Elly van der Klauw

UITGEVERIJ NOORDBOEK 2019, 208 PAGINA'S, ISBN 9789056154998

Roos Derks (10) bleef in 1942 alleen achter met haar twee zusjes in hun ouderlijk huis in Rotterdam. In dit boek beschrijft Roos haar verhaal van het dagelijkse (over)leven in de platgebombardeerde stad en tijdens de hongervinter van 1944. Tevens zoeken de auteurs uit wat er met de ouders van Roos is gebeurd. Deze intellectueel communistische ouders staan aan het begin van het verzet en het hele gezin wordt daarin meegezogen. Een egodocument over hoe een kind in oorlogstijd overleeft.

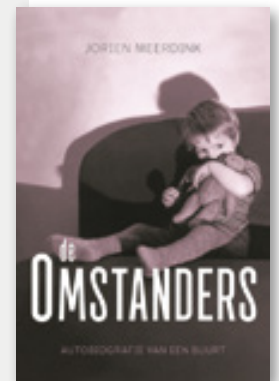
De omstanders

Autobiografie van een buurt

Jorien Meerdink

BIGBUSINESSPUBLISHERS 2019, 288 PAGINA'S, ISBN 9789491757990

In haar boek beschrijft historica Jorien Meerdink het huiselijk geweld in een naoorlogse wijk. Naar aanleiding van de vraag van de hoofdpersoon bij een buurtborrel waarom ze nooit bij iemand terecht kon over het stelselmatig huiselijk geweld in haar gezin, wordt ze op pad gestuurd om een boek te schrijven over die buurt. Ze interviewt vijftig bewoners en betrokkenen: daders, slachtoffers en omstanders. Ze legt verbanden met de jeugdtrauma's van de ouders, in de periode van wederopbouw en de explosie van de jaren zestig. En ze gaat in op de rol van de omstanders die wel horen en zien, maar toch zwijgen.

De Hongerwinter

Ingrid de Zwarte

PROMETHEUS 2019, 448 PAGINA'S, ISBN 9789035144927

Dit boek beschrijft het verhaal van de hongervinter van 1944-1945. 75 jaar na dato legt dit boek uit hoe een modern land als Nederland in hongersnood terecht kwam – en hoe het de crisis uiteindelijk weer te boven wist te komen. Dit onderzoek gaat ook in op de veerkracht die mensen in die periode aan de dag legden. Overal in het land zetten burgers particuliere hulpacties op, die dan om strategische redenen door de Duitse bezetter werden ondersteund.

Blijf hun namen noemen

Een ontluisterende familiegeschiedenis in de Tweede Wereldoorlog

Simon Stranger

HARPERCOLLINS 2019, 368 PAGINA'S, ISBN 9789402702583

Een op waarheid gebaseerde roman, die tachtig jaar geschiedenis en vier generaties beslaat. Symbool staat een woning in Trondheim, Noorwegen, die in beslag wordt genomen door de nazi's en omgedoopt tot hoofdkwartier van de gehate Gestapo-agent Henry Oliver Rinnan. Deze Rinnan verhoort, martelt en vermoordt honderden gevangenen in het huis. Na de oorlog betreft een jong, Joods stel met hun kinderen datzelfde huis, waarin ze spelend en zingend opgroeien in de 'besmette' kamers. Een van deze kinderen is Grethe, de toekomstige schoonmoeder van schrijver Simon Stranger. Centrale vraag is welke verhalen we kiezen om aan onze kinderen door te geven.

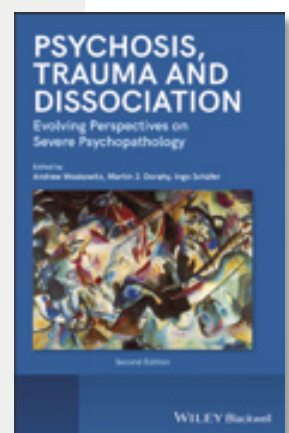
Psychosis, Trauma and Dissociation

Evolving Perspectives on Severe Psychopathology

Andrew Moskowitz, Martin J. Dorahy & Ingo Schäfer

JOHN WILEY AND SONS LTD 2018, 488 PAGINA'S, ISBN 9781119952855, 2E HERZIENE DRUK

Deze tweede herziene druk verwerkt nieuwe opvattingen over de relatie tussen trauma, dissociatie en psychose vanuit historisch, conceptueel, empirisch en klinisch perspectief. Het empirische deel vergelijkt en zet psychotische en dissociatieve stoornissen tegenover elkaar vanuit een breed scala aan perspectieven, waaronder fenomenologie, trauma uit de kindertijd en geheugen en cognitie, terwijl de klinische sectie zich richt op de beoordeling, gedifferentieerde diagnose en behandeling van deze stoornissen.

No longer strangers?

My Family's Experience of Seeking Asylum in the West

Javed Masih

INSTANT APOSTLE 2019, ISBN 9781912726035

Javed Masih ontvluchtte met zijn gezin Pakistan en verbleef vanaf december 2014 de eerste anderhalf jaar in meerdere asielzoekerscentra in Ter Apel, Budel, Stadskanaal en Katwijk. Hij vond het noodzakelijk vanuit zijn persoonlijke visie te beschrijven hoe het leven daar is. Ook wilde hij de mensen laten weten, wat (kerk)organisaties of vrijwilligers kunnen doen om problemen op te lossen of integratie te stimuleren. Verder zegt hij dat het gebrek aan een vaste structuur en dagritme fnuikend is voor veel asielzoekers, en dat het belangrijk is te integreren om jezelf geen vreemdeling te blijven voelen.

Levensverhalen van daders en slachtoffers van de Holocaust

Rudi Boelen (red.)

HERINNERINGSEDUCATIE, BITBOOK 2019, ISBN 9789082757798

Samensteller Rudi Boelen is docent Herinneringseducatie en bibliothecaris aan de lerarenopleiding van de UCLL en coördinator van het project Levensverhalen van daders en slachtoffers van de Holocaust. Jonge leerkrachten deden onderzoek naar daders en slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog en getuigden over hun leven op herinneringsplekken tijdens herdenkingsreizen. Boelen wil dat je als klas, school, of organisatie met dit boek aan de slag kunt met herinneringseducatie om zo te komen tot meer verdraagzaamheid en het bewuster omgaan met de diversiteit in onze samenleving en in onze instellingen.

Niemand wil ze hebben

Europa en zijn vluchtelingen

Linda Polman

JURGEN MAAS 2019, 230 PAGINA'S, ISBN 9789491921537

Linda Polman onderzoekt de ontwikkeling van het Europese vluchtelingenbeleid sinds 1938, toen het aantal Joden dat nazi-Duitsland en Oostenrijk ontvluchtte explodeerde, en de Europese leiders bij elkaar kwamen om over de 'vluchtelingencrisis' te praten. De leiders gebruikten dezelfde argumenten als nu om vluchtelingen te weren, betoogt ze. Met als conclusie de titel van het boek: Niemand wil ze hebben. Haar onderzoek eindigt op het Griekse Lesbos, het epicentrum van de grootste Europese vluchtelingencrisis sinds 1938. Wat is er terechtgekomen van de belofte van 'nooit meer' waarop het VN-vluchtelingenverdrag in 1951 was gebaseerd?

De polyvagaaltheorie en de transformerende ervaring van veiligheid

Traumabehandeling, sociale betrokkenheid en gehechtheid

Stephen W. Porges

UITGEVERIJ MENS! 2019, 288 PAGINA'S, ISBN 9789463160391

De polyvagaaltheorie die Porges ontwikkelde, beschrijft de biologische oorsprong van diverse vormen van sociaal gedrag, maar ook van emotionele stoornissen. Volgens Porges biedt dit een basis voor de verdere ontwikkeling van behandelingen van stress en trauma. Naast de wetenschappelijke onderbouwing worden in de vorm van uitgeschreven interviews vervolgens de polyvagaaltheorie en haar belangrijkste begrippen en concepten uitgelegd. Hierbij worden behandelingstips uit de theorie gedestilleerd, wordt uitgelegd hoe die behandeltechnieken van invloed kunnen zijn op onze sociale betrokkenheid en veiligheid, en komen klinische voorbeelden aan bod met betrekking tot onder andere trauma en autisme.

Tussen kwetsbaarheid en weerbaarheid

Over het belang van burgerschap

Tamar de Waal

NATIONAAL COMITÉ 4 EN 5 MEI 2019, 93 PAGINA'S, ISBN 9789077294253

In dit essay, geschreven in opdracht van het Nationaal Comité 4 en 5 mei, staat het belang van burgerschap centraal. Wat burgerschap betekent binnen een liberaal-democratische rechtsstaat gefundeerd op grond- en mensenrechten, zoals Nederland sinds de Tweede Wereldoorlog kent en hoe we ermee omgaan, is de centrale vraag van dit essay.

Moffenmeiden

Over soldatenliefjes, knippers en omstanders: een geschiedenis in verhalen

Rianne Oosterom

MEULENHOF 2019, 184 PAGINA'S, ISBN 978902909186253

In de dagen vlak na de Bevrijding worden meisjes die omgingen met Duitse soldaten kaalgeschoren of kaalgeknipt door een vaak uitgelaten menigte. Oosterom ging op onderzoek uit in de verschillende archieven en tekende de verhalen op van de getroffen meisjes, de daders en de omstanders. Zo probeert ze antwoord te geven op de vragen: waar komt het gebruik van het kaalknippen vandaan? Wat was het doel? Gebeurde het overal in Nederland?

Op z'n Rotterdamms

Congresvoorzitters Miriam Lommen en Joanne Mouthaan vertellen over wat dit congres bijzonder maakt en wat bezoekers kunnen gaan beleven.

ESTSS2019 is begonnen! Na alle voorbereidingen en het aftellen van de dagen presenteren NtVP en ESTSS met trots de 16e editie van het tweejaarlijks internationale congres met op het programma onder andere vier keynotes, zeven Masterclasses, 13 Preconference Workshops, 44 Flashtalkpresentaties, 51 Symposia en 195 Posters.

Over transitie en bruggen

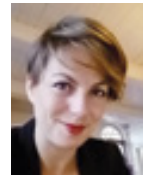
Voor het organiseren van het internationale psychotraumacongres was Rotterdam, met het bombardement als traumatisch verleden, meteen een logische plek. Zoals we ook bij posttraumatische stressreacties zien: wanneer er iets vreselijks gebeurt, komen de meeste mensen er zonder hulp bovenop. Rotterdam ademt veerkracht, doorzettingsvermogen, de 'niet lullen, maar poetsen' mentaliteit. De stad heeft zich opgebouwd tot bruisend middelpunt van vernieuwing waarin het congressthema *Trauma in Transition: Building Bridges* haar op het lijf geschreven is. De stad is altijd in ontwikkeling, bezig met het (letterlijk) verbinden van oevers, culturen en partijen.

Dat karakter past ook bij de ESTSS: ondanks landelijke verschillen en in een tijd van uitsluiten en buitensluiten zoeken naar wat je met elkaar verbindt.

Het ESTSS2019 Organisatiecomité

Voorzitters: Miriam Lommen en Joanne Mouthaan

Comitéleden: Rick de Haart, Claartje König, Marie-Louise Kullberg, Elze Landkroon, Merel Velu, Karlijn Wagemaker-Schöls

Miriam Lommen

Joanne Mouthaan

Daardoor kan kennis en ervaring gedeeld worden en verder groeien. We leven in een wereld die constant verandert en in een tijd met telkens ontwikkelingen, zo ook op het gebied van de psychotrauma. Die voortschrijdende inzichten delen door mensen met elkaar te verbinden, draagt bij aan betere psychotraumazorg.

Dat maakt dat we speciaal hebben gelet op de samenwerking tussen praktijk en onderzoek, waarbij kennis uit het ene veld weer tot nieuwe inzichten en ontwikkelingen kan zorgen in het andere veld. Dat hopen we te benadrukken in alle onderdelen van het congres.

Diversiteit en innovatie

Het programma is samengesteld uit een grote variëteit aan onderwerpen en methoden, en met sprekers van uiteenlopende professionele achtergronden en culturele afkomst, met bezoekers uit meer dan 50 verschillende landen. Waar we in het bijzonder voor hebben gezorgd is een gebalan-

ceerd aanbod van de thema's die in ons vakgebied naar voren komen: diagnostiek en meetmethoden, biologische en medische aspecten, trauma bij kinderen, interventiestudies, klinisch onderzoek, publieke gezondheid, transculturele aspecten en diversiteit. Dat geeft bezoekers de mogelijkheid om tijdens het hele congres de nieuwste ontwikkelingen op hun eigen interessegebied te volgen, maar ook om buiten hun eigen expertisegebied geïnspireerd te raken. De *keynotes* dienen als verbindingsstuk tussen verschillende richtingen en wetenschap en praktijk. Daarbij kijken we speciaal naar de toekomst: waar moeten we als gemeenschap heen, wat zijn de trends, waar liggen de uitdagingen en mogelijkheden als het gaat om zorg bij psychotrauma.

van een netwerkgelegenheid. Mede dankzij sponsoring van ARQ kan dit onder genot van een drankje.

In onze beleving kunnen we met ESTSS2019 de kans bieden om die verbindingen te maken en te versterken.

Innovatie speelt naast de congres thema's bruggen bouwen en transitie door het hele programma heen een belangrijke rol. We zijn er trots op om hier in Nederland meerdere nieuwe onderdelen te introduceren. In zeven *Masterclasses* presenteren experts van verschillende stromingen, disciplines en achtergronden de state-of-the-art op het gebied van diagnostiek, comorbiditeit, neurobiologie, psychofarmacologie, vroege interventies en behandelinnovaties. Tijdens de *Open Supervisie sessie* wordt live casuïstiek ingebracht. Deelnemers worden bij deze onderdelen uitgenodigd om vooral de discussie aan te gaan. Een ander nieuw format zijn *Flashtalksessies*, een bundeling van zeven of acht kortere onderzoekspresentaties waardoor meer jonge onderzoekers een podium krijgen en in contact kunnen komen met publiek. Op diverse momenten in het programma zijn er *Panels* waar actuele onderwerpen ter discussie staan. De Postersessie is tijdens deze editie groter dan ooit met 195 posters. We streven hierbij ook vooral naar het bieden

Een volgend speerpunt in de organisatie van het congres was meer diversiteit in netwerkmogelijkheden. Bezoekers konden zich vooraf opgeven voor zes Special Interest Group lunch meetings: Young Minds, Traumatic Grief, Cultural Diversity, Psychosocial Support and Early Intervention, Trauma in Forensic Care en STRESS-NL. Diverse Rotterdamse instellingen die zich bezig houden met psychotraumazorg stellen hun deuren open voor unieke *werkexcursies*. Een *wandeltour* door het centrum van Rotterdam brengt bezoekers direct in contact met de traumageschiedenis van de stad. Voor deelnemers die op zoek zijn naar sportieve participatie: kijk vooral naar de *City Workout* en de yogaworkshop. Bezoek op zaterdag en zondag de *ESTSS Markthal* voor e-health demo's, boeken en andere interessante informatie.

Tot slot verheugen we ons enorm op de sociale evenementen. Op vrijdagavond verwelkomt de stad Rotterdam de congresbezoekers als gast op het Stadhuis. Op zaterdagavond dineren en dansen we in Restaurant Engels. We hopen daar samen met u te proosten op een waardevol en succesvol congres!

Ja toch, niet dan!

Over NtVP

De Nederlandstalige Vereniging voor Psychotrauma (NtVP) is een onafhankelijke vereniging, die streeft naar continue kwaliteitsverbetering op het gebied van psychotraumatologie voor diegenen die zich professioneel of binnen een professionele organisatie met psychotrauma bezighouden.

De NtVP maakt deel uit van de Europese vereniging voor Psychotrauma (ESTSS). De ESTSS heeft verbindingen met een groot aantal nationale verenigingen, waardoor een Europees breed netwerk van Psychotrauma verenigingen ontstaat.

Colofon

Dit katern wordt verzorgd door de werkgroep Communicatie van de Nederlandstalige Vereniging voor Psychotrauma.

Redactie: Joanne Mouthaan
Contact: info@NtVP.nl
© NtVP 2019

De Vraag

Wat houdt de wet affectieschade in die sinds 1 januari 2019 is ingevoerd?

Expert

Affectieschade is de immateriële schade die bestaat uit het verdriet dat wordt veroorzaakt door het overlijden of ernstig en blijvend gewond raken van een naaste als gevolg van een gebeurtenis waarvoor een ander aansprakelijk is. Dit kan een verkeersongeval zijn, maar ook een medische fout, een arbeidsongeval of een misdrijf.

Tot 2019 hadden naasten en nabestaanden geen recht op vergoeding van affectieschade. Nederland liep hiermee achter ten opzichte van veel andere Europese landen. De invoering van de wet affectieschade op 1 januari 2019 heeft daarin verandering gebracht. Voor ongevallen en misdrijven waarbij een slachtoffer overlijdt of ernstig gewond raakt, geldt dat naasten vergoeding van hun immateriële schade kunnen krijgen van degene die het ongeval heeft veroorzaakt of het misdrijf heeft gepleegd. Het doel van de wet affectieschade is om een symbolisch bedrag te vergoeden ten aanzien van het leed dat nabestaanden en naasten hebben ondergaan. De schadevergoeding kan het verdriet niet wegnemen, maar beoogt erkenning en genoegdoening te bieden en kan helpen bij de verwerking.

Het gaat om bedragen die variëren van € 12.500 tot € 20.000, afhankelijk van de relatie tot de overledene/gewonde, en of het overlijden/letsel is veroorzaakt door een misdrijf of door een ongeval. Ouders, kinderen, partners en zorgrelaties komen in aanmerking voor een vergoeding. Broers en zussen, en stiefouders hebben in beginsel geen recht op vergoeding van affectieschade. Dat is anders als zij een beroep kunnen doen op de hardheidsclausule in de wet. Het is de vraag hoe ruim die uitgelegd gaat worden. Ook over de uitleg van andere begrippen in de wet zal naar verwachting in de praktijk nogal wat debat kunnen ontstaan. Zo is de vraag wat de wet verstaat onder 'ernstig letsel'. De wet geeft namelijk alleen naasten van degene die 'ernstig en blijvend letsel' heeft opgelopen, recht op vergoeding van affectieschade. Ter bepaling van de letselernst is een percentage genoemd van 70% functionele invaliditeit.

Dat is inderdaad heel ernstig letsel, waarbij gedacht kan worden aan een hoge dwarslaesie of aan ernstig traumatisch hersenletsel. Maar het percentage geeft richting; het is niet beslissend. Volgens de toelichting op de wet valt ook te denken aan ernstige karakter- en gedragsveranderingen, algeheel verlies van het spraakvermogen, ernstige afasie of ernstige aantasting van de geheugenfunctie. Voor de rechtspraak zijn er dus aanknopingspunten voor de verdere invulling van het begrip 'ernstig en blijvend letsel'.

De slotsom is dat de wet affectieschade, met het in het leven roepen van een recht op smartengeld voor naasten en nabestaanden, een belangrijke stap voorwaarts is in de erkenning van het leed van naasten en nabestaanden. Hopelijk draagt het in de praktijk daadwerkelijk bij aan de verwerking van dit leed.

Expert

Mr. Arlette (A.J.J.G.) Schijns is Advocaat bij Beer advocaten te Amsterdam. Daarnaast verricht zij promotieonderzoek aan de VU Amsterdam naar mogelijkheden om het schadeverhaal voor slachtoffers van misdrijven te verbeteren.

LITERATUUR

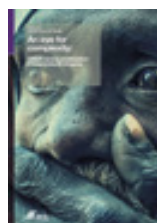
- Wet van 11 april 2018 tot wijziging van het Burgerlijk Wetboek, het Wetboek van Strafvordering en het Wetboek van Strafrecht teneinde de vergoeding van affectieschade mogelijk te maken en het verhaal daarvan alsmede het verhaal van verplaatste schade door derden in het strafproces te bevorderen, Stb. 2018, 132.
- A.J. Akkermans e.a., *Affectieschade. Slachtoffers en aansprakelijkheid. Een onderzoek naar behoeften, verwachtingen en ervaringen van slachtoffers en hun naasten met betrekking tot het civiele aansprakelijkheidsrecht*, Boom 2014.
- A.J. Akkermans e.a., 'Onderzoek biedt steun voor wetsvoorstel: vergoeding van affectieschade helpt, mits zorgvuldig aangeboden', *AV&S* 2009/3, p. 3-12.
- S.D. Lindenbergh, 'De wet affectieschade in werking', *VR* 2019/156, p. 406-414.

ARQ-boekenreeks

Supporting civilians and professionals after crisis

Implications for psychosocial care
Juul Gouweloos-Trines, proefschrift 2018
ISBN 9789463233552

An eye for complexity

EMDR versus stabilisation in traumatised refugees
Jackie June ter Heide, proefschrift 2015
ISBN 9789089539175

Psychodiagnostic assessment with refugees

Studies on the Cultural Formulation Interview and Somatization
Hans Rohlof, proefschrift 2018
ISBN 9789462339750

Levensverhalen en psychotrauma - Narratieve exposure therapie in theorie en praktijk

Ruud Jongedijk, 2014
ISBN 9789461056375

Setting the stage for recovery

Improving veteran PTSD treatment effectiveness using statistical prediction
Joris Haagen, proefschrift 2017
ISBN 9789462336766

A new generation

How refugee trauma affects parenting and child development
Elisa van Ee, proefschrift 2013
ISBN 9789461057631

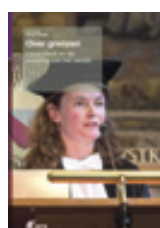
Crossing borders - Trauma and resilience in young refugees. A multi-method study

Marieke Sleijpen, proefschrift 2017
ISBN 978902409402

Mental health in war-affected populations

Pim Scholte, proefschrift 2013
ISBN 9789461057631

Over grenzen

Liminaliteit en de ervaring van het verzet
Ismee Tames, oratie 2016
e-book, ISBN 9789024406791

Long term psychosocial consequences - For disaster affected persons belonging to ethnic minorities

Annelieke Drogendijk, proefschrift 2012
ISBN 9789461056382

Complexe rouw begrijpen en behandelen - en andere vraagstukken voor de psychotraumatologie

Paul Boelen, oratie 2016
e-book, ISBN 9789058758590

Trauma, lichaamsbeleving en seksualiteit - Een geïntegreerd behandelprogramma met bewegings-, lichaamsgerichte en verbale componenten

Mia Scheffers en Ria Helleman, 2013
e-book, ISBN 789461052643

Psychotrauma wel beschouwd

Liber amicorum voor prof. dr. Rolf Kleber
Peter van der Velden, Trudy Mooren en Jeroen Knipscheer (red.), 2015
ISBN 978905875467

Verbinden na trauma

Miranda Ollf, oratie 2012
e-book, 9789461273833

***Vrede
maken we
samen!***

**Niet alleen op missie
maar ook in Nederland**

Word gratis vriend van het vfonds

www.vfonds.nl

